

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184485

UNIVERSAL
LIBRARY

श्रीसयाजी बालबानमाला-पुष्प ४७ वें.

चरित्र-गुच्छ.

छत्रपति

संभाजी महाराज.

लेखक:

केशव मंगेश रांगणेकर, बी. ए.

रेफरन्स लायब्रेरियन, सेंट्रल लायब्ररी, बडोदें.

इंम्रज लोकांचा संक्षिप्त इतिहास ' या पुस्तकाचा कर्ता.

प्रकाशक:

एम्. सी. कोठारी,

कापडीपोळ, रावपुरा-बडोदें.

बडोदें येथें ' जागृति ' छापखान्यांत रा. भ. ब. पाळेकर यांनी

प्रकाशकाकरितां छापिलें ता. २५-७-२४.

इ. स. १९२४ }
संवत् १९८०. }

किंमत
रु. ०-६-०

{ प्रथमावृत्ति.
प्रति ५००

जाहीरात

आपल्या देशी भाषेच्या साहित्याचा जाणव्याख्या कर-
ण्याच्या सद्देतूने श्रीमंत सरकार महाराजसाहेब श्रीसयाजी-
राव गायकवाड सेनाखासखेल समशेर बहादुर, जी. सी. एस.
आय., जी. सी. आय. ई., एल. एल. डी., यांनी कृपा-
वैत होऊन दोन लक्ष रुपयांची जी रक्कम अनामत ठेविली
आहे, तिच्या व्याजांतून माथमिक शिक्षण संपादन करून
बाहेर पडलेल्या विद्यार्थ्यांना बक्ष्यप्रद होईल असे सरळ आणि
सोप्या भाषेत विविधविषयावरील लोकसाहित्य तयार करून
ते “ श्रीसयाजीबालज्ञानमाले ” प्रसिद्ध करण्याची
योजना केली आहे.

या योजनेस अनुसरून रा. रा. केशव मंगेश रांगणे-
कर बी. ए. याजकडून छत्रपति संभाजी महाराज यांचे
चरित्र तयार करवून सदरहु मालेच्या चरित्र-गुच्छाचे
सुत्तचार्ळासार्वे पुष्प विद्याधिकारी कचेरीतील भाषांतर
शाखेच्या ठरलेल्या धोरणाने संशोधित करून प्रसिद्ध
करण्यांत येत आहे.

भाषांतर शाखा,
विद्याधिगारी कचेरी,
बडोदें.
ता. २८-७-१९२४

ज. पु. जोषीपुरा.

भा. म.

नं. के. दीक्षिन.
विद्याधिकारी
बडोदें राज्य.

प्रस्तावना.

हल्लींच्या महर्गतेच्या काळीं मध्यम स्थितींतील लोकांस नोकरां करून मिळणाऱ्या अल्प वेतनांत संसारशकट चालविणें किती कठीण झालें आहे हें सर्वास विदित आहेच. विशेषतः मला तें अत्यंत कठीण झालें असल्यानें, वाङ्मय-सेवेच्या उच्च हेतूने नव्हे परंतु केवळ अधिक द्रव्य मिळविण्याच्याच लोभानें मी लेखक बनण्याचा विचार केला. प्रस्तुत पुस्तक हें त्याचेंच फळ होय.

लेखक बनण्याच्या माझ्या हेतूस प्रोत्साहन दिल्या-वद्दल प्रथमतः बडोदे राज्यांतील विद्याधिकारी कचेरीतील भाषांतर शाखेच्या अधिकाऱ्यांचे मदतनीस रा. रा. भानुसुखराम निर्गुणराम मेहेता यांचा मी अत्यंत आभारी आहे. प्रस्तुत चरित्र लिहितांना रा. रा. गो. स. सरदेसाई, ग्रॅट डफ, किंकेड वगैरे वगैरे इतिहासकारांच्या कृतींचा मी लाभ घेतला याबद्दल त्यांचाही मी ऋणी आहे. शिवाय बडोदा-

तीळ सेंट्रल लायब्ररी खात्याच्या सरस्वतीमंदिरांतच माझी नोकरी असल्याने त्यांत असलेल्या व उत्तरोत्तर नवीन येत असलेल्या ग्रंथांच्या केवळ दर्शनांने लेखक बनण्याची मला स्फूर्ति झाली याबद्दल त्या सरस्वतीमंदिराचा मी तितकाच किंबहुना जास्त ऋणी आहे.

वरील हकीगतीवरून घ्यानांत येईल की, पुस्तक लिहिण्याचा माझा हा अगदी प्रथम प्रयत्न आहे. यामुळे पुस्तकाच्या भाषेत अगर वर लिहिलेल्या इतिहासकाराच्या पुस्तकांतून मिळविलेली माहिती व्यवस्थित रीतीने ग्रथित करण्यांत वगैरे माझ्या पुष्कळ चुका होण्याचा संभव आहे. तरी त्याबद्दल वाचकांनी मला क्षमा करावी, अशी त्यांस नम्र विनंति आहे.

सिद्धनाथ, बडोदे.
ता. २१-७-१९२४.

केशव मंगेश रांगणेकर
ग्रंथकर्ता.

श्री.

छत्रपति संभाजी.

मुलांनों, महाराष्ट्रामध्ये गोत्राक्षणांस मुसलमानांच्या वासापासून सोडवून मराठी राज्याची स्थापना करणारे छत्रपति शिवाजी राजे यांचे नांव तुम्हांस ठाऊक असेलच. तसेच त्यांनी निरनिराळीं साहसाचीं व अचाट कामे करून केवढी कीर्ति मिळविली हेंही तुम्हांस माहीत असेलच. यास्तव शिवाजीराजासंबंधी कांहीं विशेष हकीकत न सांगतां त्यांचे वडील चिरंजीव संभाजी महाराज यांचे अल्पसें चरित्र तुमच्या माहितीसाठीं खालीं देतो.

शिवाजी राजे यांस पुष्कळ स्त्रिया होत्या. त्यांपैकी सर्वांत मोठी ही निंबाळकरांची कन्या होय. तिचे नांव सईबाई असें होतें. शिवाजी राजांस जरी दुसऱ्या स्त्रिया होत्या, तरी सईबाईवर त्यांचें अत्यंत प्रेम होतें व तिच्या-

विषयीं राजांच्यः मनांत फार आदर असे. तीही त्या प्रेमास व आदरास पात्र होती. या सर्ईबाईच्या पोटीं ज्येष्ठ शु. १२ शके १५७९ म्हणजे इ. स. १६५७ च्या जून महिन्यांत संभाजी महाराजांचा जन्म झाला. महाराजास मातृसुख फार दिवस लाघलें नाहीं. कारण, सर्ईबाई या इ. स. १६५९ म्हणजे महाराज अवघे दोन वर्षांचे असतांनाच वारल्या.

संभाजी महाराजांशिवाय शिवाजी राजे यांस सोयराबाई नांवाच्या स्त्रीपासून राजाराम महाराज या नांवाचा आणखी एक पुत्र होता. आपण स्थापन केलेल्या राज्याची दिवसेंदिवस वाढ करून त्याचा नीट रीतीने साभाळ करतां यावा यासाठीं शिवाजी राजानीं दोवाहि राजपुत्रांस उत्तम शिक्षण देण्याचा प्रयत्न केला. त्यास लिहिणे वाचणे थोडे-बहु शिकवून, घोड्यावर बसणे, तिरंदाजी, तालीम, शस्त्रविद्या वगैरे गोष्टी उत्तम तऱ्हेने शिकविल्या. त्यांस चागल्या लोकांची संगत लागावी व नीच, दुराचारी लोकांचा संपर्कही लागूं नये म्हणून त्यांचे जवळ नेहमीं उत्तम व वृद्ध नोकर

लोक ठेविले होते. वार्डट लोकांची संगत धरल्याने पुराणां-
तील रावण, दुर्योधन वगैरे राजांचा ज्याप्रमाणे समूळ नाश
झाला, त्याचप्रमाणे आपलाही व्हावयाचा हें निरनिराळीं
उदाहरणे सांगून त्यांच्या मनावर विंचविण्याचा त्यांनी प्रयत्न
केला. राज्यकारभाराची त्यांस थोडी थोडी माहिती व्हावी
म्हणून शिवाजी राजे त्यांस आपले बरोबर दरबारांत घेऊन
बसत असत. त्यांस रामदासस्वामींचे दर्शनास व त्यांच-
कडे राहण्यासही बरोबर पाठवीत असत.

शिवाजी राजांच्या बरील सुशिक्षणाचा परिणाम
संभाजी महाराजांच्या बाबतीत कांहीच झाला नाही. ते
स्वभावतःच क्रूर व होते शिवाय त्यांच्या मातुश्रा
लहानपणीच वारल्यामुळे आईकडून मिळणाऱ्या शिक्षणाचा
जो कांहीं चांगला परिणाम मुलाच्या मनावर व्हावयाचा,
तो संभाजी महाराजांच्या मनावर मुळीच झाला नाही.
यामुळे ते हळुहळू स्वच्छंदी होऊन वयांत आल्यावर आपल्या
वडिलांच्या फारसे कबलात राहीनातसे झाले.

संभाजी महाराजांच्या लहानपणाचा इतिहास उपलब्ध नाही. यामुळे ते गादीवर बसण्यापूर्वीच्या आयुष्यातील गोष्टी फारशा कोणास माहित नाहीत. एवढे मात्र खरे की, लहानपणासून ते शूर व धाडसी होते चवताळलेल्या वाघाच्या अंगावर ते एकटेच धाबून जात, असे सांगतात. अशाप्रकारच्या कित्येक धाडसांच्या प्रसंगी ते स्वतःवर प्राणसंकटही आणीत व अशा वेळी त्यांचा नांवाजलेला अत्यंत विश्वासू सेवक जोत्याजी केसरकर हा त्यांस त्या संकटातून सोडवी असे सांगतात. असो

इ. स. १६६६ त शिवाजी राजे यांनी मोंगलांशी तडकेला व या तडाचे वेळी औरंगजेब बादशहाने संभाजी महाराज, जे त्यावेळेस अवघे नऊ वर्षे वयाचे होते, त्यांस पांच हजार स्वारांची मनसबदारी देण्याचे कबूल केले होते. या तड्यानंतर लवकरच शिवाजी राजे औरंगजेबाने बोलाविल्यावरून त्यांस भेटण्यास दिल्लीस गेले. जातेवेळी त्यांनी संभाजी महाराजांस बरोबर नेले होते. औरंगजेबाने शिवाजी राजांशी कपट करून त्यांस कबूल केल्याप्रमाणे त्यांचा योग्य

मानमरातच न ठेवितां त्यांस संभाजी महाराजांसह नजर केंदेंत ठेविलें. औरंगजेबाचें कपट लक्षांत येतांच शिवाजी राजांनीं निरानिराळीं निमित्तें सांगून आपल्याबरोबर नेलेल्या लोकांची दिल्लींतून कशी सुटका केली व त्यानंतर स्वतः अतिशय आजारी पडल्याचें मिष करून त्या आजारानून बरे झाल्याबद्दलच्या आनंदाप्रीत्यर्थ तेथील अमीरउवराजास पेट्यांतून मेवांभटाई पाठाविष्य चा परिपाठ पाडून एके दिवशीं एका पेट्यांत स्वतः व दुसऱ्यांत संभाजी महाराजांस बसवून औरंगजेब बादशहाच्या हातावर मोठ्या अलौकिक युक्तीनें तुरी देऊन संभाजी महाराजांसह शिवाजी राजांनीं दिल्लींतून प्रयाण कसें केले, ही मनोरंजक हकीकत सर्वास माहीत असेलच.

दिल्ली शहराच्या बाहेर पडतांच पूर्वीं व्यवस्था केल्या प्रमाणें तयार असलेल्या घोड्यांवर स्वार होऊन शिवाजी राजांनीं संभाजा महाराजांसह अतिशय जलद पळ काढून मथुरा गाठली. मथुरेस गोसावी, बैरागी वगैरे लोकांचा भरणा बराच असल्यानें शिवाजीराजे यांनीं तेथेंच स्वतः

बैराग्याचा वेष धारण केला व संभाजी महाराजांसही तो वेष दिला. मथुरेस शिवाजी राजांचं पेशवे मोरोपंत पिंगळे यांचे मेहुणे, तिथे बंधु रहात असत. त्यांनी या बैराग्यांस पुढें कळून जाण्याचें सोईवार होईपर्यंत स्वतःच्या घरी टेंवून घेतलें.

इतक्या गोष्टी होईपर्यंत शिवाजी राजांच्या पलाय-
यनाची हकीकत औंगजेबाच्या कानी गेली. त्या हकी-
गतीने त्यास अत्यंत त्वेष येऊन शिवाजी राजांचा तपास
करून त्यांस पकडून आणण्यास गांवोगांवच्या अधिकाऱ्यांस
त्यांनीं तांतडीचे हुकूम तत्काळ सोडले परंतु कोठें त्यांचा
पत्ता लागण्याचा संभव त्यांस न दिसल्यानें मथुरेच्या बैरागी
मोसवी वगांतच त्यांचा कळून तपास करावा, असा मथु-
रेच्या अधिकाऱ्यांस हुकूम झाला.

घरील हुकूम होण्याचे संधीसच शिवाजीराजे मथुरेत
पकडले जाण्याच्या अगदीं बेतात होते. एका प्रसंगी यमुना
नदीचे कांठी बसून दक्षिणेंत जावयाच्या रस्यांविषयी व
जाण्यास लागणाऱ्या खर्चाविषयी शिवाजीराजे आपल्या-

बरोबरच्या मंडळीशी वाटाघाट करीत होते. हे त्यांचे संभाषण जवळच असलेल्या एका ब्राह्मणाच्या कार्नी पडनांच, मंडळीच्या पेहेरावास अनुसरून नसलेले ते संभाषण ध्यानांत येऊन त्याने मंडळीस त्याचद्वल प्रश्न केला. मुद्दे-वाने जवळच एक कृष्णाजी विश्वनाथ नांवाचा ब्राह्मण होता. या ब्राह्मणास मोरोपंत पिंगळ्यांच्या त्रिवर्गबंधूनी पूर्वीच आपलासा करून घेतलेला असल्याने त्याने त्या प्रश्न करणाऱ्या ब्राह्मणाची समजूत करून देऊन त्यास गप्प केले व मंगाहून त्यास वक्षिस वगैरे देववून त्यास शिवार्जाराजांचा एक भक्त बनवून सोडले.

हा प्रसंग येऊन गेल्यावर व वर सांगितलेला औ-रंगजेबाचा हुकुम समजल्यावर यापुढे मथुरेत रहाणे फार धोक्याचे आहे हे शिवार्जाराजांच्या लक्षात आले. परंतु संभाजी महाराज फार लहान असल्याने त्यांस प्रवासाची दगदग सोसवणार नाही व ते बरोबर असल्याने दोघोहि पकडले जाण्याची भीति असल्याने त्यांस तेथेच कृष्णाजी विश्वनाथाच्या आईकडे ठेवून स्वतः कृष्णाजीस रस्ता दाख-

विण्यासाठी बरोबर घेऊन शिवाजीराजे मार्गस्थ झाले, व पूर्वसंक्रुपाप्रमाणे काशी, प्रयाग वगैरे तीर्थे पहात पहात सर्व तीर्थयात्रा निर्विघ्नपणे करून दक्षिण सोडल्यापासून नऊ महिन्यांनी परत रायगडास दाखल झाले. शिवाजी राजे दिल्लीहून सुखरूपपणे परत आले म्हणून जिजाबाईंनी मोठा उत्सव केला. जिकडे तिकडे आनंदीआनंद झाला. फक्त संभाजी महाराज अद्याप संकटांत होते, ही एकच गोष्ट शिवाजीराजे व जिजाबाई या दोघांच्या मनास त्यावेळीं दुःख देणारी होती.

शिवाजी राजांस दक्षिणेंत सुरक्षितपणे पोंचवून कृष्णाजी विश्वनाथ परत मथुरेस गेला. स्वतःची आई, काशीजी त्रिमल नांवाचा मोरोपंत पिंगळ्यांचा एक मेहुणा व संभाजी महाराज यांस बरोबर घेऊन तो परत पुण्याच्या मार्गास लागला. उज्जनीपर्यंत या मंडळीचा प्रवास निर्विघ्नपणे पार पडला. उज्जनीस या सुंदर व उच्च स्थितीतील मुलास पाहून हे संभाजी महाराज असावेत अशी एका मुसलमान अंमलदारास शंका आली व त्याप्रमाणे त्याने या

मंडळीस प्रश्न केला. या प्रश्नाने काशीजीने बिलकुल न ढगमगतां शांतपणे त्यास उत्तर केले कीं, हा मुलगा माझा आहे. माझी बायको, आई, मुलगा व मी असे चौभेजण थोड्या दिवसांपूर्वी प्रयागच्या यात्रेस जाण्याकरतां निघालो परंतु दुर्दैवाने माझी आई रस्त्यांतच मरण पावली व माझी बायको प्रयाग येथे आजारी होऊन मरण पावली. आतां मी माझ्या या पोरक्या मुलास पुन्हा माझ्या गांवीं येऊन जात आहे. ” काशीजीच्या शांतपणाने त्या मुसलमान अमलदारास उगीच एखाद्या मनुष्याबद्दल भलताच संशय घेतल्याबद्दल आधीच वाईट वाटत हाते, त्यांत त्याच्यावरील सयुक्तिक उत्तराने त्यांत भर टाकिली. तरीपण तसे कांहीं चर्येवर दिसूं न देतां तो मुसलमान झगला, “ असें असेल तर तुला तुझ्या मुलासह एका ताटांत जेवावयास हरकत असता नये. तरी त्याप्रमाणे मला तसे जेऊन दाखव. ” आतां हिंदुधर्मशास्त्राच्या परंपरेप्रमाणे ब्राह्मणाने मराठ्याबरोबर एका ताटांत जेवणे रूढीविरुद्ध असतांही काशीजी मुळींच न ढगमगतां संभाजी महाराजांबरोबर

एका ताटांत जेवला. तें पाहून तो मुसलमान अंगलदार खूष झाला व त्वास कांहीं एक प्रश्न न करितां सखेदाश्चर्य करित चालता झाला.

वरील प्रसंगांतून ईश्वरकृपेनें सुखरूपपणे सुटल्यानंतर, आमची प्रवासी मडळी गोदावरी नदीचे कांठावरील राक्षस-भवन नांवाच्या गांवापर्यंत पायीच चालत गेली व तेथें भ'ड्यांनें घोडे टरवून शक्य तितक्या त्वरनें प्रवास करून त्यांना लवकरच रायगड गांठला.

संभाजी महाराज राक्षित्पणे दक्षिणेंत येऊन आपणांस भेटल्याबद्दल शिवाजीराजांस अतिशय आनंद झाला. त्यांनीं मोरोपंत पिंगळे यांच्या तिघाहां मेहुण्यांस विश्वासराव असा इतिहास दिला. शिवाय काशीजा व कृष्णाजा दिश्वनाथ यांची आई या दोघांस पत्येकीं पंचवांस हजार रुपये वक्षाम दिले. असो. अशा प्रकारें संभाजी महाराजांबद्दलच्या काळजीतून मुक्त होतांच शिवाजीराजांम मोंगलांचा सूड घेण्यास मोकळीक झाली.

मागे सांगितलेंच आहे कीं, संभाजी महाराजांस सुशि-

क्षण देण्याचा शिवार्जाराजांनी बराच प्रयत्न केला. परंतु त्यांत त्यांस यश आले नाही. महाराज अत्यंत दुराचारी व क्रूर वृत्तीचे झाले. एके समया, म्हणजे शिवार्जाराजांनी स्वतःस राज्याभिषेक करून घेतल्यानंतर, राजवाड्यांत हळदी-कुंकवाचा समारंभ होता. त्यावेळीं सभाजी महाराजांनी एका ब्राह्मणाच्या स्त्रीवर बलात्कार केला. ही हकीगत ऐकून शिवाजी राजांस फार वाईट वाटले. परस्त्रीबद्दल शिवाजी राजांच्या मनांत किती आदरभाव वसत असे ते त्यांस एके काळी त्यांच्या सरदारांनी पळवून आणलेल्या एका सुस्वरूप मुसलमान स्त्रीस नजर केलें त्यावेळच्या त्यांच्या उद्दारांबद्दलच्या हकीकतीवरून तुझांस माहित असेलच. मुसलमान स्त्रीबद्दल ज्यांचे मनांत इतका पूज्यभाव त्या शिवाजी राजांस ब्राह्मण स्त्रीवरील बलात्काराचा हकीगत ऐकून काय वाटले असेल याची कल्पना तुझांस सहज होईल. ते अत्यंत तिरस्काराने बोलले, “ हे आमचे पुत्र !! पूर्वजन्मीं कोणते पापाचरण केले ह्मणून हे आमचेच पोटी जन्मास आले ! आमचे मागे हे सर्व राज्याचे अधिकारी होणार !

प्रजा हीं राजाचीं अपत्यें आणि यांची तर ही रक्षसी वाग्-
णूक ! पुत्र झाला झगून काय झालें ? शिक्षाच करीन ”.
वडिलांचे वरील उद्गार ऐकून संभाजी महाराजांस एक प्रकारें
भीति वाटली वडिलांचा स्वभाव त्यांस माहित होता. ते
बोलल्याप्रमाणें शिक्षा केल्याशिवाय कधीही रहावयाचे नाहींत
अशी संभाजी महाराजांस दहशत बसून त्या दिवसापासून
ते उदासपणें वागू लागले.

वरील प्रसंगाचे सुमारास, औरंगजेबानें दक्षिणेंतीळ
विजापूर व गोवळकोंड्याचीं राज्यें भिळविण्यासाठी तसेंच
शिवाजीराजांचें पारिपत्य करण्यासाठी ज्या दिलेरखान
नामक सरदाराची नेमणूक केली होती त्या सरदारानें विजा-
पूरकरांस फार सतावून सोडल्यामुळें त्यांचा प्रतिनिधी
मसाउदखान यानें शिवाजीराजांस स्वतःच्या मदतीस
येण्याविषयी पाचारण केलें व त्याप्रमाणें ते लष्करानिशीं
तिकडे जावयास निघाले असतां वाटेंतच त्यांस एक अनिष्ट
बातमी कळल्यामुळें त्यांनीं आपले सेनापति हंबीरराव
मोहिते यांस विजापूरकरांच्या मदतीस पाठवून आपण

स्वतःवरं आलेल्या संकटांचें निवारण करण्यासाठीं पन्हा-
ळ्यास आले.

वर लिहिल्याप्रमाणें बडिलांच्या भीतीमुळें संभाजी महाराजांची उदासवृत्ति पाहून त्यांचे बालमित्र उमाजीपंत—जे समवयी असून समंजस गणले जात असत, त्यांनीं महाराजांस एकांती गांठून सांगितलें की, “आपण काळजी करूं नये. दिलेरखान जवळ आमचे हितसंबंधी लोक आहेत. आपली मर्जी असल्यास आपण तिकडे चलावें म्हणजे बंदोबस्त करून देईन.” हें भाषण ऐकून महाराजांस आनंद झाला. कांहीं दिवसांनीं त्यांनीं उमाजीपंतास दिलेरखानाकडे पाठवून त्याच्याशीं सल्लामसलत केली व एके दिवशीं कांहीं बहाणा करून स्वतःची बायको येशुबाई यांस बरोबर घेऊन ते दिलेरखानास भेटले. शिवाजीराजांस विजापुरास जातेवेळीं रस्त्यांत जी अनिष्ट बातमी कळली असें वर म्हटलें आहे ती हीच संभाजी महाराजांच्या फितुरीबद्दलची होय.

संभाजी महाराज दिलेरखानच्या लष्करापाशीं येतांच खान त्यांस सामोरा जाऊन मोठ्या समारंभानें भेटला. खानास शिवाजीराजांविषयीं माहिती होतीच व त्यामुळें संभाजी महाराज आपणांकडे फितुर होऊन आले असतील या गोष्टीवर त्याचा एकदम विश्वास बसेना. त्याप्र वाटे कीं, शिवाजीराजांनींच त्यांस दुसऱ्या कांहींतरी अंतःस्थ हेतूनें पाठविलें असावें, परंतु शेवटीं त्यानें संभाजी महाराजांस खोदखोदून प्रश्न विचारून त्यांचा त्यांच्याकडे येण्याचा आशय जाणून घेतला. शिवाजी राजांचा पुत्र त्यांच्यावर रागावून आपणाकडे आला हें समजून खानास फार आनंद झाला. त्यानें ही आनंदाची बातमी औरंगजेबास त्वरेनें कळविली. औरंगजेबानें संभाजी महाराजांस ७००० घोडे-स्वारांची मनसब दिली व एक हत्ती नजर केला. दिलेर-खानानेंही त्यांस मौल्यवान् वस्त्रें वगैरे देऊन त्यांचा योग्य सत्कार केला.

मराठे लोक सध्यां फार बळावले आहेत व म्हणून त्यांच्यांत फूट पाडण्यास संभाजी महाराज हे आपले हातीं

आयतेच चांगले साधन आहे यासाठी त्यांस राजा ही पदवी देऊन एका पक्षचे मुख्य केल्यास व त्यास आरग मदत केल्यास त्यांचे मार्फत मरठ्यांचे एका मागून एक सर्व किल्ले सहज सर करतां येतील वगैरे आपले मत दिले-खानाने औरंगजेबास कळविले. औरंगजेबाच्या कारस्थानी स्वभादावरून आपल्या ह्मणण्यास तो सहज रुकार देईल अशी खानाची पक्की खात्री असल्यामुळे औरंगजेबाकडून उत्तर येण्याची वाट न पाहतां त्याने संभाजी महाराजास 'राजा' हा किताब देऊन त्यांच्या हाताखाली सैन्य देऊन त्यांस भूपाळगड धेण्यासाठी रवाना केले.

भूपाळगडचा किल्लेदार या वेळीं फिरंगोजी नरसाळा हा होता. या फिरंगोजीनेच इ. स. १६१४ त चाकण किल्ला शाहिस्तेखानाबरोबर लढविला होता. किल्ल्यास मोर्चे लावून संभाजी महाराज स्वतः किल्ल्यासमोर उभे राहिले. फिरंगोजीची पंचाईत झाली. वरून गोळा टाकावा तर शिवाजीराजांचे पुत्र समोर उभे. न टाकावा तर काय करावे अशा विचारांत तो पडला. शेवटीं त्याने मधला मार्ग स्वीकार-

रण्याचें ठरवून आपल्या पदरथा एक मनुष्य प ठवून संभाजी महाराजांस विमंति केली की किल्ला घेऊं नये. महाराजांस या विनंतीचा राग येऊन त्यांनी त्या आलेल्या मनुष्यास तत्काळ मारून टाकिलें व “ बऱ्या बोलानें किल्ला आमचे स्वाधीन करा नाही तर सर्वांचा शिरच्छेद करीन ” असा धमकीचा निरोप फिरंगोजीस पाठविला. त्यावरून फिरंगोजी व किल्ल्यावरील इतर मंडळी यांनी किल्ला सोडून जाणें बरें असा विचार केला व शिवाजी राजांच्या कार्नी सर्व हकीगत घालण्यासाठी त्यांनी रातारात पळ काढला. जे थोडे लोक किल्ला धरून राहिले होते त्यांस संभाजी महाराजांनी पकडून आणून कोणाचे हात, कोणाचे माय असे तोडून व अशा रीतीने किल्ला हस्तगत करून घेऊन महाराज दिलेरखानाच्या छावणीकडे परतले.

मागे सांगितल्याप्रमाणें आपणावर आलेलें संकट निवारण करण्यासाठी शिवाजीराजे पन्हाळ्यास आल्या-
नंतर, त्यांनी पुत्राची समजूत पाडण्यासाठी संभाजी महा-
राजांकडे कांहीं चतुर माणसे पाठविली, त्यांनी त्याजबरोबर

त्यांस असा निोप पाठविला की, “ आज जन्मभर इतकी खटपट करून आम्ही जें राज्य संपादन केलें तें केवळ तुम्हांसःठीच नव्हे काय ? आमचें वय दिवसंदिवस उदार होत चाललें आहे, तेव्हां आमची इच्छा आहे की, तुम्ही सर्व राज्यकारभार संभाळून आसावें. तें न करितां तुम्ही यवनास मिळून आपलें राज्य पुन्हा त्यांचेच घरांत घालतां याला काय म्हणावें ? आमचें आतां काय ? दहा गेले आणि पांच उरले ! आम्ही कोठें तरी पुण्यश्रेणी जाऊन सुद्धां वास करण्यास राजी आहोंत. परंतु तुम्ही आपलेच हातानें आपलेंच नुकसान करून घेत आहां, हें तुम्हांस कसें समजत नाहीं ? मार्गाल गोष्टी झाल्या त्या झाल्या. यापुढें तरी तुम्ही मॅंगलाचे नाहीं न लागतां माघारे आपले मुळखांत या. पाहिजे तेंथें तुमचे खाजगी खर्चास तालुका लावून देतो. ” याप्रमाणें कांहीं ममतेच्या व कांी समजुतीच्या गोष्टी पुत्रास शिवाजी राजांनीं सांगून पाठविल्या.

इकडे दिलेरखानानें संभाजी महाराजांस ‘राजा’ ही पदवी देण्याविषयी वगैरे औरंगजेबाकडे जी शिफारस केली

होती ती त्यास पहिल्याने बरी वाटली; परंतु त्यास ती मागाहून अगदी नापसंत पडली. कारण त्यास वाटलें संभाजी महाराज यांनी सत्ता द्यानी येतांच मदत करण्याचे सोडून देऊन मोंगलांच्या हिंदू सरदारांस फितविल्यास आपण आयतीच मराठ्यांस मदत केल्यासारखें होईल. ह्मणून त्यानें संभाजी महाराजांस कैद करून त्यांस दिल्लीस रवाना करण्याचा दिलेरखानास हुकुम केला, दिलेरखानास बादशहाचा हा हुकुम आवडला नाहीं. तसेंच संभाजी महाराजांस त्यानें अभयवचन दिलें असल्यामुळे आतां त्यांचा विश्वासघात करणें त्यास बरोबर वाटलें नाहीं. यासाठीं त्यानें बादशहाचा हुकूम संभाजी महाराजांचे कानी घातला व त्यांस मोंगलांची छावणी सोडून जाण्यांत मदत केली. आपण हातची शिवार मुद्दाम सोडली अशी कोणास शंका येऊं नये ह्मणून खानानें संभाजी महाराजांचा उघडपणें अपमान करून त्यांची मनसब कमी केली व त्यांच्या असामीची रक्कमही दिली नाहीं. महाराजांनींही आपला असा अपमान झाल्याबद्दल आपणास फार वाईट वाटलें आहे असें दर्शविलें. याच संधीस वर लिहिल्याप्रमाणें संभाजी महा-

राजांची समजूत पाडण्यासाठी शिवाजी राजांनी पाठविलेली माणसें खानाच्या छावणीकडे येऊन पोचली होती. या सुसंधाचा फायदा घेऊन खानाने महाराजांची त्या माणसाशी भेट करवून देऊन त्यांजबरोबर त्यांची खानगी करून दिली. संभाजी महाराजांनीही असा विचार केला की, 'दिल्लीपतीचे गज्यांत जो आपला निभाव लागला नाही तो विजापूर वगैरे ठिकाणी कसा लागेल ? शिवाय वडिलाकडूनही सामोपचाराने बोलावणे आले आहे, त्याअर्थी आता जास्त न भटकतां परत आपल्या मुलखात जावे हें बरें.' असा विचार करून येतूबाईस बरोबर घेऊन शिवाजी राजांनी पाठविलेल्या माणसाबरोबर निघून संभाजी महाराज पन्हाळ्यास—जेथे वडील होते तेथे पोचले. शिवाजीराजाने या गोष्टीने आनंद होऊन ते पुत्रास समारंभाने सामोरे जाऊन भेटले. नंतर यापुढे असा प्रसंग येऊं नये ह्मणून राजांनी चिरंजीवास उपदेश करून त्याचा पूर्ण बंदोबस्त केला. खर्चवेच पहारणे वगैरे व्यवस्था स्वभाजी बाजी प्रभु यांस सांगितली, लोकांची बरदास्त हवालदारांनी ठेवावा असे ठरविले व संभाजी महाराजांनी त्या दोघांच्या तह्याने

बागावें असें त्यांस सांगितलें. या प्रमाणें बंदोबस्त करून शिवाजी राजे आपले पुढील कार्यास गेले व इकडील बातमी आपणास वरचेवर मिळावी अशी त्यांनीं व्यवस्था केली. यापुढें शिवाजी राजांच्या मरणकालपर्यंत संभाजी महाराज पन्हा-
क्यासच होते.

मुलांनो, तुझांस माहीत आहेच कीं, शिवाजी राजे हे इ. स. १६८० च्या एप्रिलच्या ५ व्या तारखेस गुड-
घाच्या रोगानें मरण पावले. मरण समयी त्यांचें वय अवघें
५३ वर्षांचें, झणजे त्या काळच्या मानानें फार नसल्यानें
व शिवाय त्यांचें देहावसान केवळ सात दिवसांच्या अरुः-
वर्धीत झाल्यानें त्यांस आपल्या मागे राज्याची व्यवस्था
कशी असावी त्याबद्दल विचार करून योग्य तजर्वाज
करतां आली नाहीं. अगदीं ऐन वेळेस मात्र त्यांस स्वतःचा
बेभरंवसा वाटूं लागला व त्यावेळीं त्यांनीं सभोवतालच्या
भंडाळाकडे काहीं दुःखोद्गार काढून त्यांस सुचविलें कीं,
संभाजी महाराज जरी दुर्वृत्त असले तरी राजाराम महाराज
वयानें फार लहान असल्यानें त्यांवर राज्यभार टाकतां येव

नाहीं; बासाठां सर्वांनी एकदिलानें वागून संभाजी महाराजांकरवीं उत्तम प्रकारें राज्यकारभार चालवून प्रजेस सुख होईल असें करावें, वगैरे अनेक गोष्टी सांगितल्या.

शिवाजीराजांची पत्नी सोयराबाई हिच्या मनांतून राजांच्या पश्चात् राज्याचा मालक आपला मुलगा राजाराम हा व्हावा, असें होतें. शिवाय राजांनी अनेक वेळां व विशेषतः अंतसमयीं संभाजी महाराजांच्या दुराचणाविषयीं उद्गार काढून त्यांच्या कारकीर्दीत राज्याचा काय दशा होईल अशी काळजी दर्शविल्यानें ती गोष्ट सोयराबाईच्या पथ्यावरच पडली. राजांच्या उद्गारांचा फायदा घेऊन तिनें कांहीं प्रधानमंडळीशीं मसलत करून असें ठगविलें कीं, संभाजी महाराजांस शिवाजीराजांच्या मृत्यूची बातमी इतक्यांत न कळवितां त्यांस पन्हाळ्यासच बंदोबस्तानें ठेवावें व राजाराम महाराजांच्या नांवें द्वाही फिरवून प्रधानमंडळीनें राज्यकारभार चालवावा. येणेंप्रमाणें बेत ठरून त्याप्रमाणें ठिकठिकाणीं पत्रें लिहून पाठविलीं. त्यांतच एक पत्र संभाजी महाराजांवर देखरेख ठेवण्याबद्दलचें

हिरोजी फरजंद यास पाठविलें. खुद्द संभाजी महाराजांसही एक पत्र पाठविलें होतें; परंतु त्यांत शिवाजीराजांच्या मरणाची हकीगत न लिहितां फक्त राजे आजारी असल्याबद्दलच लिहिलें होतें.

संभाजी महार जांस वडिलांच्या आजाराविषयी हकीकत समजली तेव्हां त्यांस अतोनात वाईट वाटलें, व केव्हां एकदां वडिलांचें दर्शन घेईन असें त्यांस होऊन गेलें. अतिशय त्वरा करून व रात्रंदिवस उंटावरून प्रवास करून त्यांनीं रायगड गांठला. परंतु दुर्दैवानें त्यांस पित्याचें अंतकाळचें दर्शन घडलें नाहीं. कारण संभाजी महाराज रायगडच्या पायथ्याशीं येऊन पोंचप्यापूर्वीच शिवाजीराजांचें प्राणोत्क्रान्त झालें होतें. अशा तऱ्हेनें निराश झाल्यानें व इतकी धावपळ करून येऊन देखाळ वडिलांची भेट न होतां त्यांच्या मरणाची दुःखकारक बातमी समजतांच संभाजी महाराजांस अत्यंत त्वेष आला व त्याचा परिणाम असा झाला कीं, ज्या उंटावरून आपण प्रवास केला तें उत्तम गतीनें न चालल्यामुळेच आपली व वडिलांची भेट झाली

नाहीं असे मनांत आणून संभाजी महाराजांनी तरवारीच्या एका घावांतच उंटाचें शीर त्याच्या धडापासून वेगळें केलें. इतकें करूनही त्यांचा राग शांत झाला नाहीं. दुसऱ्या उंटांसही योग्य दडशत बसावी ह्मणून किल्याच्या बाहेरील दरवाजाजवळ शिराशिवायचें असें एक उंट तयार करून तेथें उभें करण्याबद्दल त्यांनी तत्काळ हुकुम सोडला. संभाजी महाराजांच्या या बालिश मूर्खपणाचें जणू काय स्मरणच असे तें उंट अद्याप तेथें आहे असे सांगतात.

वरील हकीगतीच्या सत्यतेविषयी खात्री देनां येत नाहीं. कारण ती हकीगत एके ठिकाणीच सांपडते. दुसरे इतिहासकार वगैरे निराळीच हकीगत देतात, ती अशाः— संभाजी महाराज पन्हाळ्यास घोड्यावरून फिरत असतां मागे सांगितलेली पत्रे घेऊन जासूद त्या ठिकाणी पोचला. जासुदानें महाराजांचें पत्र त्यांस दिलें, परंतु त्याजकडे दुसरी अनेक पत्रे पाहून त्यांस संशय येऊन त्यांनी जासुदास दरडावून तीं पत्रे पहाण्यास मागितलीं. पत्रे पहातांच सर्व हकीगत महाराजांच्या लक्षांत आली. आपल्या

सापत्न मातोश्रीचें सर्व कारस्थान त्यांच्या ध्यानांत येनांच त्यांनीं पहिल्या प्रथम आपणावर देखरेख करणारे सोमाजी नाईक बंकी व सूर्याजी कंक यांस एकदम ठार मारलें. हा प्रकार पाहून हिरोजी फरजद तेंथून षळून गेला व क्षणूनच तो बांचला. अशा प्रकारें तीन अंमलदारांची वासलात लागतांच महाराजांनीं पन्हाळा किल्ला आपल्या ताब्यांत घेतला. किल्ल्याच्या पायथ्याशीं जनार्दनपंत सुमंत फौजेनिशी होता. त्याच्या फौजेत महागजांनीं फितूरी आरंभिली व एके रात्री त्याच्या फौजेवर अचानक हल्ला करून त्यास कैद केलें व किल्ल्यावर आणिलें. ही हकीगत ऐकून व महाराजांचा पराक्रम पाहून अनुक्रमें मोरोपंत पेशवे व सेनापती हकीरराव मोदिते त्यांस जाऊन मिळाले. याप्रमाणें महाराजांचा पक्ष बळावत जाऊन त्यांनीं रायगडावर स्वारी करण्याचें ठरवून ते सोयराबाईच्या पक्षांतील मंडळीचा ठिकठिकाणी पाडाव करीत इ. स. १६८० च्या जून महिन्यांत विजयी असे रायगडास पोचले.

संभाजी महाराजांनीं वरील प्रकारचा पराक्रम करून

दाखविल्यामुळें त्यांचेविषयी पुष्कळ लोकांचे मनांत आदर-
भाव उत्पन्न झाला व पुष्कळांस असें वाटलें की, शिवाजी
राजे जरी पुत्राविषयी निराश झाले तरी पण पुत्राचे अंगी
पित्याचे धैर्यशौर्यादि गुण असल्यामुळें त्यांचेसंबंधी निराश
होण्याचे कारण नाहीं. परंतु लोकांचा हा भ्रम फार दिवस
टिकला नाहीं. कारण शिवाजी राजे जितके दयाळू, त्याच्या
उलट संभाजी महाराज जितकेच निर्दय असल्याचें लोकांच्या
नजरेस आलें.

एखाद्या सत्ताधारी परंतु अविचारी व चिडखोर मनुष्या-
कडून कोणतीहि गोष्ट करून घ्यावयाची असल्यास जरा
त्याच्याच कलानें घेतल्यास तो मनुष्य ती गोष्ट सुरळीत-
पणें करितो. पण जर त्या पूर्वी त्या मनुष्यास चिडविलें तर
ती गोष्ट नीटपणें न होतां तो मनुष्य रागाच्या भरांत अवि-
चारानें भलतीच गोष्ट करतो. असाच काहीसा प्रकार संभाजी
महाराजांच्या बाबतींत झाला. प्रथमतःच जर शिवाजी महा-
राजांच्या आजाराची माहिती संभाजी महाराजांस वेळीच
दिली असती व त्यांस कैदेत ठेवण्याचा घाट करून राजा-

राम महाराजांच्या नांवें राज्यक्रांभार चालविण्याची मसलत न करतां संभाजी महाराजांच्या कलानेंच जर सर्व गोष्टी घेतल्या असत्या तर पुढें त्यांच्या हातून जी अत्यंत क्रूर कर्मे घडली तीं मुळींच घडलीं नसतीं असें म्हाणावयास कांहीं हरकत नाही. रायगड किल्ला हस्तगत करून घेतल्यावर महाराजांनीं प्रथम अण्णाजी दत्तो यास कैद केलें व त्याची मालमत्ता जप्त केली. तसेंच राजाराम महाराज यांसही कैद केलें व सोयराबाईस कैद करवून आपणासमोर आणविली व “ स्वतःच्या मुलास राज्य मिळावें म्हणून तू महाराजांस (शिवाजीराजांस) दिषप्रयोग करून ठार मारलेंस काय ! ” असें विचारून व तिची आणखी अनेक प्रकारें निर्भर्त्सना करून तिला भितीत कोनाड्यांत बसवून चिणून टाकण्याचा हुकूम केला. तीन दिवसपर्यंत ती जिवंत होती. नंतर तिची क्रिष्ण राजाराम महाराजांचे हस्ते कराविली. सोभाजी नाईक बंकी याचे मुलास कड्यावरून खाली लोटून दिलें. पंधरा म्हालासावंतांस एकदम ठार मारलें. याप्रमाणें एकंदर दोनशें लहान मोठ्या अंमलदारांस महाराजांनीं देहान्त शिक्षा

देण्याचें अत्यंत राक्षसी काम केलें. सोयरावाईचे आप्त शिरके सरदार सर्वजण महाराजांचे शत्रू बनले. तिचा पक्ष मोडून आपला हक्क प्रस्थापित करण्यांत महाराजांनीं पहिल्यानें जें शौर्य व धोरण दाखविलें होतें त्यामुळें लोकांचे मनांत त्यांचेविषयीं उद्वेगलेला आदरभाव वर सांगितलेल्या त्यांच्या अमानुष कृत्यामुळें पार लयास जाऊन त्याचे ऐवजीं त्यांचे मनांत भीति व काळजी यांनीं ठाणें दिलें. असो.

याप्रमाणें विरुद्ध पक्षाचा चांगला सूड घेऊन झाल्या-
नंतर नागपंचमीच्या दिवशी महाराज राज्यारूढ झाले व इ. स. १६८१ च्या फेब्रुवारीत त्यांनीं स्वतःस यथाविधि राज्याभिषेक करवून घेतला. राज्याभिषेकाचे वेळीं पुष्कळ दुश्चिन्हें झालीं असें सांगतात प्रथम त्या दिवशीं दगामुळें सूर्यदर्शनच झालें नाहीं. सिंहासनारूढ झाल्यावर महाराज रथावर बसून काळगुरुष मारण्याचा विधि करावयास चालले असतां वाटेंत रथच मोडला. असो चालीप्रमाणें यज्ञ, ब्राह्मणभोजनें, दक्षणा वगैरे सर्व झालें. महाराजांनीं पूर्वींचेच प्रधान नूर्त राहूं दिले, परंतु त्याचे हातून कामें न घेतां

त्यांचे गुमास्ते, उद्धव पुंगदेव व बहिरोपंत, यांजकडून ते कामे घेऊं लागले.

राज्यारोहणानंतर लवकरच संभाजी महाराज परळी येथे रामदासस्वामींच्या दर्शनास गेले. स्वामींस महाराजांच्या अमासुषपणाची माहिती अगोदरच लागली होती. असल्या मनुष्यांचें मुखावलोकन करणें म्हणजे महत्पाप होय असें वाटूनच कीं काय, स्वामींनीं महाराजांची भेट घेतली नाहीं व त्यांस दर्शनही दिलें नाहीं. मात्र त्यांनीं त्यांस उपदेशपर असें लांबलचक पत्र पाठविलें. हें पत्र दासबोधांत प्रसिद्ध आहे. महाराजांच्या मनावर या पत्राचा कांहींच परिणाम झाला नाहीं. यानंतर लवकरच रामदासस्वामी समाधिस्थ झाले. स्वामींचा अंत्यविधि परळीसूच झाला. त्यांच्या देहाची रक्षा पहिल्यानें चाफळ येथे नेली व ती तेथून कांहीं दिवसांनीं संभाजी महाराजांनीं उत्तरेस नेववून गंगोदकांत टाकविली.

संभाजी महाराज कितीही दुष्ट असले तरी सज्जनां-विषयी त्यांचे मनांत किंती आदरभाव असे हें वरील पत्र गोष्टीवरून सहज ध्यानी येण्याजोगें आहे.

यामंतर नद्दागज कांहीं राजकारणासाठी पन्हाळ्यास असतां औरंगजेबाचा चवथा मुलगा डुलतान अकबर आपणाकडे आश्रय मागण्यासाठी रायगडावर आला त्याची हकीगत त्यास समजली, अकबरावर बापाची प्रंत मर्जी होती. इ. स. १६८० चे सुमारास ' जिझिया ' एक करावरून औरंगजेबाविरुद्ध रजपूत लोकांनी जें केलें तें मोठण्यासाठी त्याने इतर मुलांबरोबर अकबराची पाठविलें होतें. परंतु रजपुतांचा मुख्य सरदार दुर्गादास नें अकबराचें मन वळवून त्यास आपलासा करून घेतला. फितुरीची बातमी औरंगजेबास कळतांच त्याने मोठ्या फीने ही फितुरी मोडून अकबराच्या लोकांस परत आपणाकडे वळविलें. त्यामुळे आतां बादशहापुढें आपला निभाव गावयाचा नाही असें जाणून तो संभाजी महाराजांच्या आश्रयास तेथून पळून आला.

आपण रायगडावर आल्याची खबर महाराजांस अकबरांनै पत्रें वखें वगैरे देऊन एका वकिलास पाठवून कळविली. ही बातमी समजतांच महाराजांनीं आपला एक

कारभारी त्यास सामोरा पाठवून रायगडाजवळ धोंडसें
 क्षणून गांव होतें तें त्याच्या उतारास नेमून दिलें व त्यास
 योग्य नेमणूक करून दिली. कांहीं कालानंतर याच धोंडसें
 गांवास अकबराच्या उताराचें स्मारक क्षणून बादशहापूर असें
 नांव दिलें. असा.

इकडे महाराज पेन्हाळ्यास बरेच दिवस राहिले,
 या गोष्टीचा फायदा घेऊन सोयराबाईच्या पक्षाचे
 अण्णाजी दत्तो यांनीं राजाराम महाराज यांचे तर्फे
 अकबराकडे बोलणें लाविलें. ही हकीगत कर्णोपकर्णीं
 महाराजांस कळली प्रथम त्यांस अकबराचाच संशय
 आला. परंतु त्यांनें स्वतः होऊनच सर्व हकीगत महाराजांचे
 कानांनीं घालून त्यांची संशयनिवृत्ति केली. यानंतर त्या
 दोघांचे बरेच सख्य झालें. या पुढें लवकरच औरंगजेबांनें
 गोवळकोंड्याचें राज्य घेतलें व आतां विजापुरचें राज्य
 घेऊन मग मराठ्यांचाही समाचार घेण्याचा औरंगजेबाचा
 विचार आहे वगैरे हकीगती पेंकून अकबरानें महाराजांस
 सांगितलें कीं, आपण दोघेही मिळून मोठी फौज गोळा

करून औरंगजेबास सामोरे जावे. परंतु महाराजांनी अकबराच्या या मसलतीकडे दुर्लक्ष्य केले. यावरून अकबराची खात्री झाली की, महाराजांचा आणगास कांहीं उपयोग व्हावयाचा नाही, व तिकडे तर आपण बापाचा द्वेष संपादन केला. अतां आपला निभाव लागणे कठीण असे जाणून त्याने संभाजी महाराजांस सांगिले, की “ आम्हांस सुरतेस जावयाचे. तेथून मकेस जाऊं. याजकरितां आम्हांस सुरतेपर्यंत पोचवावे. ” त्यावरून महाराजांनी त्यास निरोप देऊन त्याजबरोबर योग्य माणसे देऊन त्याची सुरतेस रवानगी केली. तेथून तो मकेस निघून गेला.

महाराजांनी आपल्या राज्यकारभाराच्या सुरवातीस जरी अत्यंत क्रूरपणे शिवाजी राजांच्या वेळच्या जुन्या व विश्वासू सरदारांस मारून टाकिले, तरी पण ते वडिलां प्रमाणेच शूर असल्याने त्यांचे नांव राखतील अशी बरचि आशा होती. परंतु ही आशा समूळ नष्ट करण्यास जी अनेक कारणे झाली त्यांपैकी मुख्य कारण झटले क्षणजे महाराजांचा मुख्य प्रधान कल्लुषा फवजी हा होय हे मुलांनी तुम्हांस देखील माहित असेल.

कबजी हा कनोजा ब्राह्मण होता. तो विद्वान् असून शाक्तपंथी होता. त्यास पुष्कळ मंत्रविद्या येत होत्या. त्याने महाराजांवर कांहीं प्रयोग केला कीं काय समजत नाही. परंतु एवढें मात्र खरें कीं, महाराज त्यास चांगलेच वश झाले. इतके कीं तो सांगेल ती पूर्वदिशा अशी स्थिति झाली. शाक्तमार्गे अनुष्ठानें करून प्रयोग केल्यास त्या योगानें धनधान्यसमृद्धि होऊन राज्यवृद्धिही होते व दरेक गोष्टीत यश येतें इत्यादि महाराजांवे मनांत भरवून कलुषानें त्यांज-कडून अनुष्ठानें करविलीं. पुढें पुढें त्यानें त्यांचे बुद्धिस भ्रंश पडेल असें करविलें. रेडे मारून त्यांच्या ओल्या कातड्यावर बसून त्यांचेकडून अनुष्ठानें करविलीं. तसेंच त्यांजकडून मद्यमांसादि खाववून पुष्कळ पशुव्रत करविले कलुषाच्या या सर्व कृत्यांत महाराजांचें मन पूर्ण रमलं. जर कोणो हें करणें योग्य नव्हे असें महाराजांस सांगण्याचा धीर केला तर कलुषाच्या सांगण्यावरून महाराज त्यासच दरबारांत येण्याची बंदी करीत व कैदही करीत. इतक्या थरावर गोष्टी गेल्यानंतर महाराज जें करतील तें मुक्ताच्यानें पहाणें व सहन करणें याखेरीज कोणाचा कांहींच इलाज उरला नव्हता.

कलुषा हा औरंजेवाकडून संभाजी महागजांस भ्रष्ट करण्याकरतां विडा उचलून आला होता, असे सांगतात. कित्येक भायिक लोकांचो अशी समजूत होनी कीं, तो कलीचा अवतार असून शिवाजीराजांनीं मुखू केलेल्या राज्य व धर्मसंस्थापनेचें उच्छेदन करण्याकरतां तो प्रकट झाला होता. एके ठिकाणीं असा आधार सापडतो कीं, संभाजी महाराज वडिलांबरोबर दिल्लीस जाऊन परत येते वेळीं मथुरेस राहिले होते, असें तुम्ही वर वाचलेंच. त्यावेळीं मथुरेसच महाराजाची व कलुषाची चांगली ओळख झाली होती व त्या ओळखीचा फायदा घेण्यासाठींच महाराज राज्यारूढ झाल्याची खबर लागतांच तो त्यांचे दरबारीं आला होता. असां.

महाराजांस दारूचें व्यसन लागण्यास कलुषाच कारण झाला असें म्हटल्यास हरकत नाहीं. कारण तो त्यांजकडे येण्यापूर्वीं त्यांस हें व्यसन असल्याचा उल्लेख कोठें सांपडत नाहीं. असो.

महाराज पन्हाळ्यास असतांना अण्णाजी दत्तो वगैरे

मंडळीनीं फितुरी करण्याचा घाट घातला होता हें वर सांगिलेंच आहे. या फितुरीमध्ये शिवाजी महाराजांच्या वेळच्या त्यांचा विश्वासू चिटणीस बाळाजी आवजी हा प्रमुख होता असा त्याजवर आरोप होता. शिवाय या कटांत सर्व शिरके मंडळीही सामील होती. बाळाजी आवजी व दादजी रघुनाथ देशपांडे यांचा पूर्वीपासूनच द्वेष होता त्याबद्दल सूड उगविण्यास दादजी रघुनाथ हा महाराजांच्या मर्जीतला असल्यामुळे त्यासही चांगलीच संधी मिळाली. महाराजांस पन्हाळ्यास कैदेतच अडकवून ठेविण्याविषयी वगेर मागें जीं पत्रें लिहिलीं होती तीं चिटणिसानीं आपल्या मुलाकडून लिहिलीं होती वारे हकीगत महाराजांस सांगून त्यानें त्येचेविषयी त्यांच्या मनांत त्वेष आणिला. आधींच महाराजांची क्रूर वृत्ती, त्यात असा त्वेष चढलेला. मग काय विचारावयाचे ? ताबडतोच महाराजांनीं चिटणिसांस बोलावून आगून त्यांस त्याच्या कृत्याचा जाब विचारला, व त्या कृत्याबद्दल त्याच्या मुलास देहान्त शिक्षा देण्याची धमकी दिली. चिटणिसांनीं आधीं आपणास मारावें व मग

पुत्रास काय करणें तें करावें असें सांगितलें. त्यावर हट्ट धरल्यास दोघांसही मरावें लागेल असें महाराजांनीं ह्मटलें. महाराजांचा हा हुकुमच समजून बाळाजी आवजी चिटणीस, त्यांचा भाऊ शामजी आवजी व वडील मुलगा आवजी बळाळ या तिघांसही हत्तीखालीं घालून मारण्यांत आलें. नंतर अण्णाजी दत्तो व शिरके कुळांतील जेवढी मंडळी हातीं लागली त्यांस द बहिरोजी फरजंद यांसही महाराजांनीं जिवें मारिलें.

मोरोपंत पेशवे व अण्णाजी दत्तो पंतप्रचीव यांची पहिल्यापासूनच चुरस होती. तरी पग आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांचा अशा रीतीनें अंत झालेला समजून त्यास फार वाईट वाटलें. हतकेच नव्हे तर “ आपण पंतसचिवाचा वध केला हें फार वेडेपणाचें व अधर्माचें काम केलें, याचा परिणाम चांगला व्हावयाचा नाही ” असें त्यानें महाराजांरा निर्भाडपणें सांगितलें. या नंतर कांहीं दिवसांनीं कलुषानें मोरोपंताविषयीं महाराजांच्या मनांत वाईट गोष्टी भरवून “ जुना चाकर झाला क्षणून काय झालें ? त्यानें

तोंडावेंरें अमर्याद भाषण करणें बरोबर नव्हे ” वगैरे झणून त्यास कैदेत टाकविलें व त्याचें काम त्याचा मुलगा निळकंठ मोरेश्वर यास सोंपविलें. परंतु तो नुसता नांवाचाच मुख्य प्रधान झाला. सर्व कारभार महाराज व कलुषा हेच पहात असत.

महाराजांच्या सुदैवानें त्यांस बायको फार उत्तम मिळाली होती. ती शहाणी असून समजूतदार होती. तिचें नांव येशुबाई असें होतें. ही पिलाजी शिरक्याची मुलगी. महाराजांचें इच्याशीं इ. स. १६६७ च्या सुमारास लग्न झालें. महाराजांस तिच्यापासूनच इ. स. १६८० च्या डिसेंबरांत म्हणजे शके १६०२ मार्गशीर्ष शु. १० रोजी शिवाजी नांवाचा मुलगा झाला. हाच मुलगा पुढें शाहू महाराज या नांवानें प्रसिद्ध झाला.

बाळाजी आवजी चिटणीस यांचा पुत्र व बंधुसह बंध करण्याची महाराजांची इच्छा नव्हती. त्यांचा बंध झाल्याची हकीगत समजतांच “ त्यांस मारावयाचें कारण नव्हतें ” असे उद्गार महाराजांचे तोंडून निघाले. या वधा-

नंतर महाराजांची पत्नीशीं गांठ पडतांच चिटणिसांसंबंधानें येसुबाई साहेब त्यांस म्हणारया, “ बाळाजी आवजीस मारिलें हें योग्य केलें नाहीं. ते फार दिवसाचे जुने व पोक्त नोकर असून महाराजांच्या (शिवाजी राजांच्या) कृपा-दृष्टीतील होते. चिटणीस आपले व राज्याचे प्राण आहेत असें ते म्हणत अशत. वंशपरंपरेनें त्यांस त्यांनीं चिटणिशी करून दिलेली हें आपणास माहीत असून, शिवाय त्यांचा अपराधही कांहीं नसतां, केवळ दुसऱ्याच्या संगण्यावर विश्वास ठेवून त्यांस एवढी घोर शिक्षा करावयाची नव्हती. अशीं उपयुक्त मनुष्ये एकामागून एक मारून टाकिलीं तर पुढें राज्य कसें चालवें ? ” इत्यादि बोलली. तेव्हां, “ आम-चेही मनांत ही गोष्ट नव्हती, परंतु रागाचे समर्थी जें बोललों तीच परवानगी समजून त्यांचा वध करण्यांत आला. मागाहून चौकशीकरतां त्यांचा वध अगोदरच होऊन गेला होता असें समजलें. गोष्ट वाईट झाली खरी, ” असें तिला महाराजांनीं उत्तर दिलें. त्यानंतर येसुबाईनें चिटणिसांचे धाकटे दोघे मुलगे-खंडो बल्लाळ व निळो बल्लाळ-यांजकडे-

च वडिलोपार्जित चिटणिशी रहावी अशाबद्दल महाराजांचा कूम घेतला, व अशा तऱ्हेने तिने त्या लहान मुलांचें रक्षण हून त्यांची वंशपरंपरेची चिटणिशी त्यांस देवविली.

वरील गोष्टीनंतर ज्याप्रमाणें शिवाजी राजे शिके जाबाईकडे ठेवून करवीत असत, त्याप्रमाणेंच संभाजी महाराजांनीही शिके येसुबाईचे स्वाधीन करून कागद पत्रांवरचे समक्ष शिके व्हावे असे ठरविले. त्यावरून येसुबाई ही शे बलाळ यांजकडून चिट्ठीचपाटी लिहून घेई व स्वतः शिके करवी.

शिवाजी राजांच्या वेळेयासून कर्नाटक प्रांतांत रघुनाथ रायण हा मुख्य होता. शिवाजी राजांचा अंत होऊन च्या पश्चात् संभाजी महाराज गादीवर बसल्याचें ऐकून प्रांताचा बंदोबस्त हरजी राजे महाडीक यास सोंपवून बरोबर बरेचसे सैन्य व बरीच संपत्ति घेऊन नवीन महाराजांचे भेटीसाठीं हणून कर्नाटक प्रांतांतून निघून रायडा-घेऊन दाखल झाला. आपल्या वडिलांच्या वेळचा अत्यंत पासू व हुशार सरदार मोठी संपत्ती घेऊन आपल्या

भेटीस येत असल्याचें ऐकून महारजांनीं बिवाडीस मोठा दरवार भरवून त्याची भेट घेतली व त्याचा मोठा मानस-
 न्मान केला. रघुनाथपतानेंही महाराजास मेजवानी दिती
 व इतरांचाही बहुमान केला. असें करण्यांत त्याचा हेतू
 होता, तो हा कीं आपल्याबद्दल महाराजांच्या मनांत आदर
 उत्पन्न करावा ह्याजें अपग त्यास जो उपदेश करू त्याचा
 त्यांच्या मनावर चांगला परिणाम व्हावा हा होय. त्यानें
 बेत केल्याप्रमाणें संधी साधून भरदरवारांत महाराजास
 ह्मटलें, “ दिवसेंदिवस आपलें राज्य वृद्धि न पावतां
 कमी कमीच होत चाललें आहे; चोहोंकडे पाळेंगार बळावत
 चालले असून प्रजा हवालदील हेत चालली आहे; प्रांत
 उजाड होत आहेत; महाराज (शिवाजी राजे) कैलास-
 वासी होऊन पुरतो दोन वर्षे सुद्धां झालीं नाहींत, इतक्यां-
 तच असा प्रकार झाला याचें कारण काय ? ब्राह्मण सरदार
 यांस क्लिष्टावर कैदेत ठेवण्याचें सोडून त्यांचा शिरच्छेद
 करून ब्रह्महत्येचें पातक लावून घेतलें यास काय ह्मणावें ?
 औरंगजेब बादशहा दक्षिणेंत येऊन स्वारी करतो, याबद्दल

काय विचार केला आहे ? ” अशा तऱ्हेचें रघुनाथपंताचें निर्भोडग्याचें भाषण ऐकून महाराजांस त्याचा मनांतून राग तर आलाच. परंतु त्यास दुरुत्तरे देण्यास महाराजांस धीर होईना. त्यांनीं ती वेळ कशीतरी निभावून नेली, व आपला राग गिळला. मात्र त्यांनीं मोरोपंत पेशवे व जनार्दनपंत सुमंत यांस कैदेतून सोडून पुन्हा कामावर घेतों असे कबूल केलें व त्याप्रमाणें मागाहून केलें.

रायगडास येण्यापूर्वी रघुनाथपंतानें, औरंगजेब बाद-शहा दक्षिणेंत स्वारी करून विजापूर व गोवळकोंडे हीं राज्ये जिंकूं पाहींल तर महाराजांनीं दोन्ही राज्यांस मदत करून तिघांनीं मिळून औरंगजेबाचा समाचार घ्यावा अशी मसलत दोन्ही सुलतानाशीं त्यानें केली होती. परंतु ही मसलत महाराजांस पसंत नाहीं व त्यांचे जबळ कबजीचें व दुसऱ्या हलक्या माणसांचें प्राबल्य या गोष्टी जेव्हां त्यानें पाहिल्या तेव्हां अशा स्थितींत येथें रहाण्यांत आपली शोभा नाहीं असा त्यानें विचार केला व आपल्या पश्चात् जिंजी प्रांताची व्यवस्था बरोबर रद्दणार नाहीं व मोंगल लोक

तिकडेही फौजा पाठवितली अशा तऱ्हेचीं कांहीं निमित्तें सांगून महाराजांची परवानगी घेऊन लौकरच त्यानें कर्नाटकाकडे प्रयाण केलें. परंतु तो तिकडे जाऊन पोंचण्यापूर्वीं दुर्दैवानें रस्त्यांतच त्यास कांहीं दुखणें होऊन तो मरण पावला.

रघुनाथपंताच्या मरणानें मराठी राज्याचें फार नुकसान झालें. महाराजांचा जो अव्यवस्थित राज्यकारभार चालला होता त्यास--निदान पुढें जो अव्यवस्थितपणा जास्त वाढला त्यास--रघुनाथपंतामुळें खरोखरच कांहीं आळा बसला असता असें म्हणण्यास हरकत नाही. तसेंच त्यानें केलेली मसलत महाराजांस पसंत पडून ते जर त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें वागले असते तर मराठी राज्याचा बराच फायदा झाला असता अशीही अशा करण्यास हरकत नव्हती. असो.

जनार्दनपंतास कैऱेंतून सोडल्यानंतर लौकरच रघुनाथपंत मरण पावल्यानें कर्नाटक प्रांती जनार्दनपंतास मुख्य कारभारी म्हणून महाराजांनीं पाठविलें. जिजो प्रांताचा सर्व

अभिकार हरजीराजे महाडीक यांस सोंपवून मोरोपंत पेशव्याच्या मुलास त्याच्या हाताखाली सुतालीक नेमून रवाना केलें.

मुलांनो ! आतांपर्यंतच्या हकीगतीदरून तुमच्या सहज घ्यानांन येईल की, शिवाजी राजांच्या मरणानंतरची पहिली सुमारे दोन वर्षे, संभाजी महाराजांनी स्वतःस गादी मिळविणें व ती निळू नये म्हणून ज्या लोकांचे त्यांच्या दृष्टीनें प्रयत्न होते त्यांचें पारिपत्य करण्यांत वगैरे खर्च केलीं. अशा तऱ्हेनें आपल्या शत्रूंचा नायटाच केल्यानंतरच त्यांची दृष्टी राज्याच्या शत्रूंकडे वळली.

पहिल्यानें त्यांचें लक्ष्य जंजिन्याच्या शिंदीकडे वळलें शिंदी लोक वास्वार आपल्या प्रांतांत येऊन लुटालुट करतात, लोकांस धरून नेतात, जाळगेळ करतात वगैरे गोष्टीं वद्दल त्यांचा सूड घेण्याचा महाराजांनीं बेत केला. या वेळीं याकुबखान हा शिंदी लोकांचा मुख्य होता. त्या लोकांत फितुर करण्यासाठीं महाराजांनीं खंडूजी फरजंद यास आपण मराठी राज्यांतून फितुर होऊन आल्याचा बहाणा करून जाऊन याकुबखानाचे चाकरीस रहाण्यास पाठविलें. मराठ्यांनीं

जंजिन्यावर बाहेरून हल्ला केला म्हणजे खंडूजीने आंतील लोकांस फितुर करून आंतील दारू गोळ्यास बत्ती लावून द्यावी अशी महाराजांनी मसलत ठरविली व त्याप्रमाणे जंजिन्यावर बाहेरून हल्ला करण्यासाठी दादजी रघुनाथ देशपांडे यास बरोबर पुष्कळ सैन्य देऊन पाठविण्यांत आले व तो त्या हल्ल्यांत यशस्वी झाल्यास अमात्यपद देण्याचे महाराजांनी त्यास वचन दिले.

जंजिन्यास आंतील लोकांस फितुर करण्यास गेलेल्या खंडूजी फरजंदाने कारस्थान दुर्दैवाने उघड झाले आल्याने त्यास व त्याच्या साथीदारास शिंदी लोकांनी ठार मारिले. तरीपण या गोष्टीने संभाजी महाराज नाउमेद न होतां स्वतः दादजी रघुनाथच्या मदतीस गेले व जंजिन्याची खाडी बुजवून मग किल्ल्यावर हल्ला करावा अशा बेताने त्यांनी ते काम सुरू केले; परंतु इतक्यांत मोंगलांच्या फौजेने पनवेलकडील भाग लुटून कल्याण प्रांत लुटण्यासाठी ती तिकडे जात असल्याची हकीगत महाराजांस समजतांच त्यांनी आपला

मोर्चा तिकडे वळविला. दोन्ही सैन्याची लवकरच भेट होऊन महाराजांनी मोंगल फौजेवर जोराचा हल्ला करून तिला अहमदनगरास पळून लाविले.

इकडे जंजिन्यावर हल्ला करण्याचे काम दादजी रघुनाथाने चालू ठेविलेच होते. त्याने किल्ल्यावर एकदम चारी बाजूने हल्ला केला. परंतु खडकांवर निसरडे असल्यामुळे त्याच्या लोकांचे पाय त्यांवर ठरेनात व आंतून शिंदी जोराचा मारा करित असल्यामुळे दादजी रघुनाथचा नाइलाज होऊन त्यास मागे हटविले लागले. जंजिन्याच्या या गोहिमेंत मराठ्यांकडील बरंच लोक ठार झाले.

वरील लढाईत जय मिळल्यामुळे शिंदी लोकांनी मराठ्यांच्या राज्यांत स्वान्या करून गांव जाळणे, गाई मारणे, बायका धरून नेणे वगैरे क्रम सुरू केले. एके वेळीं तर त्यांनी खुद्द दादजी रघुनाथ याच्या बायकोसच धरून नेले महाराज या गोष्टीवरून फार चिडले व “तुम्ही शिंदी लोकांविरुद्ध न उठतां, त्यांच्याशीं सलोखा ठेवितां याबद्दल तुम्हासच शासन करूं ” अशी महाराजांनीं इंग्लिश व

पोर्तुगीज लोकांस धमकी दिली. शिवाय शिद्धी मिसरी नांवाचा याकुबखानाचा एक नातलग महाराजांस येऊन मिळाला होता. त्याजबरोबर महाराजांनी आपलें आरमार देऊन त्यास याकुबखानावर पाठविलें. दोन्ही आरमारांची भेट ठाप्याजवळ होऊन त्यांचें निकराचें युद्ध झालें. या लढाईतही मराठ्यांचाच पराभव झाला. शिद्धी मिसरी यास जखमा होऊन तो जहाजांमुद्धां याकुबखानाच्या हातीं पडला. याशिवाय मराठ्यांचीं तीन जहाजें शत्रूच्या हातीं लागलीं व कित्येक त्याच्या हातीं लागूं नये म्हणून मराठ्यांनीं स्वतः होऊन बुडवून टाकिलीं.

येणेंप्रमाणें या वेळींही पराभव झाल्यामुळें महाराजांस इंग्लिशांचा बराच राग आला व म्हणून त्यांचा सूड घेण्याचा त्यांनीं विचार केला. परंतु इतक्यांत औरंगजेब बादशाहा दक्षिणेंत स्वारी करण्याकरितां मोठी तयारी करीत असून त्यानें आपला मुलगा सुलताम मोआझिन यास पुढें रवाना केला असल्याची बातमी त्यांस लागली. त्यामुळें इंग्लिशांचा सूड घेण्याचा विचार तहकूब करून उलट

मोंगलांच्या विरुद्ध महाराजांनी त्यांच्याशीं तहाचें बोलणें लावलें. या बोलण्याचा शेवट निकाल कांहीं झाला नाहीं.

मरुतान मोआझीम यानें इकडे कल्याण प्रांतावर स्वारी करून तो लुटण्यासाठीं आपला सरदार रणमस्तखान यास पाठविलें. परंतु महाराजांनीं रणमस्तखानाचें कांहीं चालूं न देतां त्यास अहमदनगराकडे पिटाळून लाविलें.

पोर्तुगीज लोकांनीं मात्र मराठ्यांस फार त्रास दिज. त्यांनीं मराठ्यांचीं गांवां लुटावीं, जाळून टाकावीं व जिवंत हातीं सांपडतील त्या लोकांस बळजबानीं बाटवून ख्रिस्ती करण्याचा क्रम ठेविला होता. संभाजी महाराजांनीं पोर्तुगीज लोकांच्या चौक येथील ठाण्यावर हल्ला केला, परंतु त्या लोकांनीं त्याचें कांहीं चालूं दिलें नाहीं. इकडे गोव्याच्या गव्हर्नरानें ममुद्रावर बंदोबस्त करून त्यानें फोंडा येथेस मराठ्यांच्या किल्लास वेढा देऊन तो घेण्यासाठीं तो स्वतः गेला. महाराजांस ही बातमी समजतांच ते ताबडतोव मोठें सैन्य घेऊन किल्ल्याचे रक्षणास धांवले. पोर्तुगीज लोकांच्या मानानें मराठ्यांचें सैन्य पुष्कळ

कमी होतें. परंतु मराठ्यांनीं फोंडा दिसूं लागतांच पोर्तुगीज लोकांच्या पिछाडीवरील सैन्यावर हल्ला करण्यास सुरवात केली. गव्हर्नर मोठा धोरणी होता. यावेळीं किल्ल्याचा वेढा तसाच राहूं दिल्यास मराठे लोक आपला गोंव्यास ; जाण्याचा रस्ता अडवितील व कदाचित् ते गोंवाही घेतलिल अशी त्यास भीती वाटून त्यागें वेढा उठवून मागें फिरण्याचा बेत केला व त्याप्रमाणें तो गोंव्यास जाऊन कसाबसा पोंचला. परंतु फोंडा येथें त्याचा बराच दारुगोळा, दाणागोटा वगैरे सामान राहिलें तें मराठ्यांच्या हातीं लागलें. शिवाय त्याचे बरेच लोकही ठार झाले.

वरप्रमाणें जय मिळतांच पोर्तुगीज लोकांचा पाठलाग करून व त्यांच्यापूर्वीं गोंव्यास पोंचून त्यावर हल्ला करून तें हस्तगत करून घ्यावें असा महाराजांनीं विचार केला व त्याप्रमाणें ते गोंव्याच्या खाडीपर्यंत जाऊन पोंचले. परंतु याच सुमारास खाडीस भरती येऊं लागल्यामुळें ते थोडे विचारांत पडले. तथापि शेवटीं त्यांनीं आपला घोडा धरानें तसाच खाडींत सोडला. त्यांच्या मागोमाग सरदार शिपायांनींही आपली

घोडीं खाडींत ढकललीं. परंतु पाणी जास्त जास्त चढूं लागतांच महाराजांस माघार घेणें भाग पडलें.

यावेळीं खंडो बल्लाळ चिटणीस महाराजांबरोबर स्वाडीत होता. खाडीचें पाणी चढून महाराजांच्या घोड्याच्या जिनास लागलेंलें पहातांच खंडो बल्लाळानें आपल्या जिवाकडे न पहातां पाण्यांत उडी टाकून महाराजास घोड्यासह सुखरूपपणें पोहून बाहेर काढिलें. त्यावेळीं महाराज त्याच्यावर फार खूष झाले व “ उगीच लोकांच्या सांगण्या-वर विश्वास ठेवून तुझ्या बडिलांस ठार केलें असें असतां देखील आज तूं इमानास जागलास ” अशा अर्थाचे महाराजांनीं उद्गार काढले. व आणखी “ महाराज (शिवाजीराजे) तुझ्या बडिलांवर ज्याप्रमाणें विश्वास ठेवीत होते त्यापेक्षांही मी तुजवर जास्त विश्वास ठेवीन ” असें महाराजांनीं त्यास आश्वासन दिलें व घोडा व षोषाक त्यास बक्षीस दिला. दुसऱ्या ज्या लोकांनीं यावेळीं असें साहस दर्शविलें होतें त्यांसही महाराजांनीं योग्य बक्षीस देऊन सर्वास संतुष्ट केलें.

ऐन वेळीं खाडीस भरती येऊन मागे फिरावें लागलें म्हणून संभाजी महाराजांचा एक प्रकारें हिरमोड झाला खरा; तरी पण त्यांनीं अगदीं नाउमेद न होतां गोवें हस्तगत करून धेण्याचा बेत तहकूब केला नाहीं. त्यांनीं नावा आणवून दोनशें लोक त्यांत बसवून त्या खाडींत ढकलल्या व आण-स्वीही नावा ढकलण्याच्या ते तजविर्जीप्त होते. परंतु पोर्तु-गीज लोकांनीं समोरच्या किनाऱ्यावरून नावा पाठवून पुढें आलेल्या दोनशें लोकांसच गांठून त्यांजवर हल्ला करून त्यांचा नाश केला. त्यामुळें संभाजी महाराजांस नाइलाजा-स्तव आपला हेका सोडून देणें भाग पडलें.

यानंतर महाराजांनीं पोर्तुगीज लोकांच्या वसई व दमण यांमधील कित्येक ठाण्यांवर हल्ला करून त्यांचा नाश केला. त्यामुळें पोर्तुगीज लोकांनीं कंटाळून जाऊन म्हा-राजांशीं तहाचें बोलणें लाविलें. परंतु “ तहाचें बोलणें लाव-ण्यापूर्वीं तुम्ही आम्हांस पांच कोट होन द्यावे, ” अशी महाराजांनीं त्यांस अट घातली. यापुढें तहाचें बोलणें झालें नाहीं. महाराजांनींही पोर्तुगीज लोकांस त्रास देण्याचें सोडून दिलें.

मार्गे लिहिल्याप्रमाणें औरंगजेवानें दक्षिणेवर स्वारी करण्यासाठीं खरोखरच मोठी तयारी केली व आपल्या मार्गे आपल्या राज्याची दुर्दशा होऊं नये अणून व आपण असूं तेंथ आपणास लढाईच्या खर्चास लागणारा पैसा वेळो-वेळीं मिळत जावा अणून त्यानें ठिकठिकाणीं योग्य बंदो-बस्त करून तो बऱ्हाणपुरास येऊन दाखल झाला. त्याच्या दा दक्षिणच्या स्वारीचा थाट फार अपूर्व होता असें सांगतात.

दक्षिणेंत आल्यावर औरंगजेवानें आपले मुलगे मुआझीम व अजीम यांस संभाजी महाराजांचा मुळख भेण्यासाठीं पुढें पाठविलें. महाराजांनीं मुआझीमचा पराभव करून त्यास पिटाळून लावल्याची हकीगत वर आलीच आहे. इकडे अजीम यास विशेष प्रयास न करतां सुरते-जवळील साल्हेरचा पिल्ला फितुरीच्या योगानें मिळाला. त्यानंतर त्यानें रामजेसचा पिल्ला घेण्यासाठीं तिकडे मोर्चा वळविला. ही हकीगत सेनापति हंबीरराव मोहिते यास समज-तांच तो आपल्या फांजेनिशीं तिकडे पोचला. दोन्ही सैन्याची लोकरच गांठ पडून त्यांत पराभव पावताना मुळें हंबीरराव

मागें परतला. मोंगल त्याचा पाठलाग करूं लागल्यामुळें शेरवटीं तोच अडचणीत सांपडला व त्याचे पुष्कळ लोक मारले गेले. यामुळें औरंगजेबानें त्यास परत बोलावून घेतलें.

नंतर रामजेसचा किल्ला घेण्यासाठीं औरंगजेबानें, पुढें प्रसिद्धीस आलेल्या निजामउल्मुल्कचा बाप, शहाबुद्दीन यास पाठविलें. रामजेसच्या किल्लेदरानें या वेळीं अशोनात पराक्रम दाखवून शहाबुद्दीन याचा पुरा मोड केला. यानंतर औरंगजेबानें दुसऱ्या एक दोन सरदारांच्या हाताखाली सैन्य देऊन त्यांजकडून रामजेसच्या किल्ल्यावर पुष्कळ वेळां जोराचे हल्ले करविले; परंतु मोंगलांस एकही वेळ यश मिळालें नाहीं.

मागें लिहिल्याप्रमाणें मुआज्जमिच्या फौजेचा कल्याण प्रांतांत पराभव झाल्यानंतर तो दक्षिण कोंकणांत शिरून बेंगुरुपर्यंत सर्व प्रांत उध्वस्त करून, मराठे गोवें काबीज करतील तर त्यांस अडथळा करण्यासाठीं तो गोव्याजवळ छावणी देऊन राहिला. परंतु येथें त्याच्या सैन्याचे फार

हाल झाले. त्यांस दाणागोटा न मिळाल्यामुळे त्यांची उपासमार होऊं लागली. औरंगजेवाने त्यांच्यासाठीं सुरतेहून ब्रह्मजातून अन्नसामुग्री पाठविली. परंतु संभाजी महाराजाच्या लोकांनीं त्यांतील बरीच जहाजे लुटलीं. एकीकडून उपासमार व त्यांतच रोगाची साथ उद्भवल्यामुळे मुआझीम बगच हैराण होऊन मार्गे परतला व कसाबसा कृष्णा नदीचे कांठी वाळवें येथे येऊन पोचला.

मुलांनीं, बरील एकंदर हकीगतीवरून तुमच्या सहज ध्यानांत येईल कीं, संभाजी महाराजांस यावेळीं ठिकठिकाणीं शत्रूस तोंड दाखवावें लागत होते व त्यामुळे त्यांस स्वतंत्रपणे कोणतीहि स्वारी करण्यास सवड नव्हती. तरीपण त्यांनीं इ. स. १६८५ च्या आक्टोबर महिन्यांत मोठें धाडस करून अचानक भडोच शहरावर स्वारी करून तेथील अलोट संपत्ति लुटून नेली. भडोचहून परत फिरतांना नाशकाजवळ आल्यावर संभाजी महाराजांच्या फौजेतील एक टोळी गंगास्नानाच्या निमित्ताने दूर गेली व तेथून ती मोंगलांस मिळणार होती. ही हकीगत महारा-

जांच्या कार्नी जातांच त्यांनी दुसरी एक टोळी गंगास्नाना-
च्याच निमित्तानें पहिल्या टोळांचें पारिपत्य करण्यासाठीं
पाठविली. दोन्ही टोळ्यांची लौकरच गांठ पडली. प्रथमतः
या दुसऱ्या टोळींतील लोकांनीं पहिल्या टोळींतील लोकांशीं
स्नेह दाखविला व मागाहून उग्ररूप धारण करून आपला
हेतु त्यांच्या नजरेस आणून त्यांचा नायनाट केला.

भडोचच्या स्वागिपूर्वीं संभाजी महाराजांनीं एक टोळी
इतक्या जलद उत्तरेकडे पाठविली कीं, तिनें कोणासही
आपला मागमूस लागूं न देतां बऱ्हाणपुरापर्यंतचा मोंग-
लांच्या ताब्यांतील मुख्य जाकून पोळून फस्त केला. ही
हकीकत औरंगजेबास कळतांच त्यानें आपला सरदार बहा-
दुरखान याच्या हाताखालीं सैन्य देऊन त्यास त्या टोळीचा
पाठलाग करण्यास पाठविलें. परंतु मराठ्यांची टोळी त्यांच्या
हातीं सांपडली नाही. मराठे इतक्या जलद प्रवास करीत
कीं, ते व मोंगल यांच्यामध्ये कमीत कमी सहा दिवसांचें
तरी अंतर पडे.

असो. अशा तऱ्हेनें मराठ्यांनें राज्य बुडविण्याचा

औरंगजेबास सहज साध्य होईल असा वाटणारा हेतू तडीस न गेऱ्यामुळें त्याचा बराच हिरमोड झाला; व युद्ध करून संभाजी महाराजांचा व त्यांच्या राज्याचा नाश करणें पूर्णपणें अशक्य असल्याचें त्याच्या लक्षांत आलें. अर्थात्च त्यानें तूर्त मराठ्यांचा नाद सोडून आपला मोर्चा विजापूर व गोवळकोंडें हीं राज्ये घेण्याकडे वळविला.

आतांपर्यंतच्या सर्व हकीगतीवरून, मुलांनां, तुम्हांस कळलें असेलच कीं, संभाजी महाराज हे अत्यंत शूर असून ते त्या गुणामध्ये शिवाजी राजांस पुत्र शोभत होते. परंतु वडिलांचे इतर गुण त्यांचे अंगीं नव्हते. ज्यावेळीं ते लढाईवर गुंतले नसत त्यावेळीं ते आळसांत व व्यसनांत आपली काळक्रमणा करीत असत. शिवाय मोहिमेवर असतां तिकडे मोहिमेची व इकडे राज्यकारभाराची उत्तम व्यवस्था एकच वेळीं ठेवण्याची शिवाजी राजांची हातोटी संभाजी महाराजांच्या अंगीं नव्हती. इतकेंच नव्हे तर राज्यकारभारामध्ये लक्ष्य घालण्याची त्यांस बिलकुल हीस नव्हती. त्यामुळें त्यांत अत्यंत अव्यवस्था झाली. आधींच शिवाजी

राजांच्या वेळची विश्वासू व चांगली माणसें महाराजांनीं मारून टाकिलीं होती व सर्व कारभार कलुषाचे हातीं देऊन त्यास अष्टप्रधानांैकीं एक जागा दिली होती. तशांत इ. स. १६८३ त मोरोपंत पेशवे मरण पावले. त्यामुळे तर कलुषाचे हातीं सर्व राज्यसत्ता आली व तो करील ती पूर्वदिशा अशी स्थिती झाली. दिवसेंदिवस महाराज त्याचे अधिकाधिक स्वाधीन होऊं लागले व त्याच्यावर त्यांची इतकी बहाल मर्जी झाली कीं, त्यांनीं त्यास “छदोगामात्य कवि कलश पंडितराव” असा मोठा किताब देऊन त्याचा गौरव केला.

कलुषाचें वजन राज्यांत एवढें वाढलें कीं, महाराज त्याचेशिवाय कोणाचीही भेट घेत नसत. सुदैवानें एका-द्याचा त्यांच्याशीं भेटाचा योग आल्यास महाराज त्यांचें म्हणणें ऐकून न घेतां ते त्यास कलुषाकडे धाड्यात. यामुळे महाराजांवर सर्व प्रजा देखील नाराज झाली.

संभाजी महाराजांची अशी समजूत होती कीं, शिवाजी राजांनीं इतका पैसा जमवून ठेविला आहे कीं तो

कर्धाच संपावयाचा नाही. परंतु हा त्यांचा भ्रमाचा भोंपळा लवकरच फुटला. कारण त्यांनी जेवढ्या लढाया मारल्या त्यांतून फरशी संपत्ती न मिळतां उलट होती तीच स्वर्च होत गेली. शिवाय कर्नाटक प्रांतांतून वसूल येण्याचें ही बंद झालें. त्यामुळे राज्याचें उत्पन्न वाढविण्यासाठीं कलुषानें जमिनीचा सारा वाढविला. प्रजेस नाखूष होण्यास हें एक कारण विशेष झालें.

शिवाजी राजांच्या वेळीं कडक शिस्त असे. कोट्टूनही लूट मिळवून आणल्यास ती सर्व राजांच्या स्वाधीन केली जात असे. राजांनींही सैन्यांतील लोकांचा पगार वेळचे वेळीं मिळत जावा अशी व्यवस्था ठेविली होती. लष्करांत कोणीही बायका माणसें घेऊ नये असा त्यांनीं नियम ठरवून दिला होता. शिवाजी राजांच्या वेळचे हे कायदेकानू आतां पार झुगारून द्यावे लागले; कारण खजिन्यांत पैसा नसल्यामुळे लोकांस नियमितपणें पगार मिळेनासा झाला. त्यामुळे त्यास जी लूट मिळेल ती तो दावून बसूं लागला. शिवाय शत्रूच्या मुलखांतील बायका धरून आणून त्या बटकी

झणून लोकांस विकून त्यावर हे लोक पैसा मिळवूं लागले. अशी स्थिती झाल्यामुळें खजिन्यांत भर पडेनासी होऊन शेवटीं मिळवून आणलेल्या लुटार्तून कांहीं भाग स्वतःस ठेवून घ्यावा असा नियम शिपाई लोकांस घालून देणें संभाजी महाराजांस भाग पडलें.

वास्तविक खजिन्याची खरी स्थिती महाराजांस माहीत नव्हती व कलुषासही ती महाराजांच्या कानीं घालण्याचा धोर होत नसे. कारण त्यास असें वाटे की, महाराजांची आपल्यावर खप्पा मर्जी होऊन आपला घात व्हावयाचा. यासाठीं आलेली अडचण कशी तरी निभावून नेण्यापलिकडे कलुषासही कांहीं मार्ग राहिला नव्हता.

शिवाजी राजांच्या राज्यविस्ताराविषयीं कलुषा असें झणत असें की, “ एवढें मोठें राज्य काय करावयाचें आहे ? कारण त्याचा योग्य बंदोबस्त ठेवतां येत नाहीं. कर्नाटकांतील एकाद्या किल्ल्यास शत्रूंनीं वेढा दिल्याची हकीगत समजून त्या किल्ल्याचे मदतीस इकडून सैन्य जाई-

पर्यंत तो शत्रूंनी हस्तगत करून घ्यावा. त्यामुळे लोक मारले जाऊन नुकसान होतें व दुर्लौकीकही होतो. राज्य क्षणजे लहान व जवळपास असावें. क्षणजे त्याचा सहज बंदोस्त ठेवतां येतो व नोकेर लोकांवरही योग्य देखरेख ठेवितां येते." अशा तऱ्हेचे आपले विचार कलुषा कधी कधी महाराजांस बोलून दाखवात असे व महाराजही तें निमूटपणें ऐकून घेत असत याचद्वल शिवाजी राजांच्या वेळच्या ह्यात असलेल्या लोकांस वाईट वाटत असे, व आपले जिणे व्यर्थ असेही त्यांस वाटत असे.

महाराजांचे आप्त पिलाजी शिरके, तानाजी व गणोजी शिरके वगैरे मंडळीनें, राजा वेडा झाला व कलुषाच्या स्वाधीन झाला असून राज्यहानी होत असल्याचें पाहून महाराजांच्या मुलास गादीवर बसवून राजाराम महाराजांस मुक्त करून त्यांनकहून राज्यकारभार चालवावा अशी मसलत केली. ही मसलत कशी तरी फुटून महाराजांचे कार्नी गेली. आधींच महाराज क्रूबुद्धीचे, मग त्यांस बरील हकीगत समजतांच काय विचारावयाचें ! ताबडतोब शिरक्यांच्या

घरांवर जप्ती पाठवून तीं लुटून जाऊन टाकविलीं. एक दोन शिरके सांपडले ते मारून टाकिले व जितके शिरके सांपडतील तितके मारून टाकावे असा हुकूम सोडला. त्यामुळे कित्येक शिरके कुटुंबासह हवसाणांत जाऊन राहिले व कांहींनी मोंगलांच्या चाकऱ्या पतकरल्या.

मार्गे सांगितल्याप्रमाणे औरंगजेबाने संभाजी महाराजांचे राज्य घेण्याचा नाद सोडून विजापूर व गोळकोंडे हीं राज्ये घेण्याकडे आपला मोर्चा फिरविला व त्याने इ. स. १६८६ च्या आक्टोबर महिन्यांत विजापूरचे व इ. स. १६८७ च्या सप्टेंबर महिन्यांत गोवळकोंड्याचे अशीं दोन्ही राज्ये मिळविलीं. हीं राज्ये हातांत पडल्यावर औरंगजेबाने लक्ष्य पुन्हा मराठ्यांच्या राज्याकडे वळले.

विजापूर दरबारचा नांवाजलेला सरदार सर्जेखान हा ते राज्य औरंगजेबाच्या ताब्यांत गेल्यानंतर त्याच्या तैनातसि राहिला होता. या सर्जेखानाच्या हाताखाली बरेच सैन्य देऊन व विजापूर दरभारांतील जुन्या मराठे

सरदारांस त्यास मदत करावयाचा हुकूम करून, त्यास मराठी राज्याच्या दक्षिणेकडीस मुख्य काबीज करण्यास औरंगजेबानें पाठविलें. मराठ्यांचा सेनापति हंबीरराव मोहिते वाईजवळ तळ देऊन राहिला होता. दोन्ही सैन्याची गांठ वाईजवळच पडून तेथें त्यांचें निकराचें युद्ध झालें व त्यांत मोगलांचा पूर्ण पराभव झाला. परंतु लढाईचे गर्दीत खुद्द हंबीररावास जखम होऊन तो मरण पावला. सेनापति पडला तरी मराठ्यांच्या फौजेची हिंमत खचली नाहीं, व त्यांनीं जय मिळविला हें खरें, तरी पण हंबीररावाच्या मृत्यूमुळे मराठ्यांच्या राज्याची मोठी हानी झाली.

यानंतर औरंगजेबानें कर्नाटक प्रांत जिंकण्याचें ठरवून तिकडे फौज रवाना केली. ही बातमी संभाजी महाराजांस कळतांच कर्नाटकांतील आपल्या प्रांताच्या रक्षणासाठीं मोरोपंत पेशव्यांचा भाऊ केसोपंत याच्या हाताखाली सैन्य देऊन त्याची त्यांनीं तिकडे रवानगी केली. कर्नाटकचा कारभार रघुनाथपंत मरण पावल्यानंतर त्याचें काम हरजी राजे महाडिक द मोरोपंत पेशव्याचा मुलगा विळोपंत यांज-

कडे सोंपविल्याचें मागें लिहिलेले, मुलांनो, तुह्मांस आठवत
 बभेलच. या हरजी राजे महाडिकानेंच यावेळीं अतुल पराक्रम
 व स्वामिनिष्ठा दाखवून आपल्या ताब्यांतील मुख्य शत्रू
 राखला. नाहीं तर केसोपंत व निळोपंत यांचें तेथें जें वैम-
 नस्य पडलें त्यामुळें मराठ्यांचा कर्नाटकांतील मुख्य सहज
 मोंगलांच्या हातीं लागला असता. असो. याप्रमाणें कर्ना-
 टकाच्या स्वारींतही मोंगलांस मराठ्यांविरुद्ध कांहीं करतां
 आलें नाहीं.

मुलांनो, तुह्मी मागें वाचल्याप्रमाणें औरंगजेबानें
 मराठ्यांचें राज्य घेण्याचा नाद सोडून विजापूर व गोवळ-
 कोंड्याचीं राज्ये घेण्याकडे आपलें लक्ष वळविल्यावर, संमाजी
 महाराजांस प्रत्यक्ष असें लढाईचें काम कांहीं न राहिल्यामुळें
 त्यांचा बहुतेक वेळ दारू वगैरे व्यसनांत जाऊं लागला.
 औरंगजेबास जरी लढाई करून मराठ्यांचें राज्य घेतां आलें
 नाहीं तरी कांहीं तरी कपट करूनच त्यांचें राज्य घ्यावें असा
 त्यानें बेत केला होता. महाराजांस औरंगजेबाचा कपटी
 स्वभाव माहीत होता. यामुळें कर्नाटक प्रांत काबीज करण्या-

साठी जरी आपलें सैन्य औरंगजेबानें तिकडे पाठविलें होतें तरी तो खुद्द आपणावर केव्हा झडप घालील याचा नेम नाही हें महाराज पूर्णपणें जाणून होते व ह्मणूनच ते पन्हाळा व विशाळगड या दोन किल्ल्यांत योग्य बंदोबस्त ठेवून कधी या किल्ल्यांत तर कधी त्या व कधी कधी संगमेश्वरीं रहात असत.

महाराजांनीं अंदाज केल्याप्रमाणें औरंगजेबानें खरो-खरच एक वेळ पन्हाळ्यास वेढा देवविला. परंतु तो किल्ला त्याच्या हातीं लागला नाही. विजापूरच्या राज्यापैकी संभाजी महाराजांनीं मिळविलेलीं कित्येक ठाणीं औरंगजेबानें परत घेतलीं. परंतु किल्ल्यांपुढें त्याचा इलाज चालेना. शेवटीं त्यानें आपल्या फौजेचे तीन मोठे भाग करून ते तीन ठिकाणांहून मराठ्यांच्या मुलुखावर पाठविले. एक भाग नाशिकाकडून, दुसरा कोंकणांतून व तिसरा कोल्हापूरच्या बाजूनें.

कोल्हापूरच्या बाजूनें जाणाऱ्या सैन्याचें आनिपत्य तकरीबस्तान नांवाच्या एका हुषार सरदाराने घेतें. त्यानें

प्रथमतः पन्हाळा किल्ल्याखालचा सर्व मुलख जिंकून नंतर तो किल्ला घेण्याच्या तयारीस लागला. शिवाय त्याने स्वतः संभाजी महाराज, त्यांचे सरदार, त्यांच्या फौजा वगैरे कोठे असतात, काय करतात याचा बारकाईने तपास चालविला. असा तपास करतां करतां त्यास सहाजीकच बातमी लागली की, संभाजी महाराज संगमेश्वरी पुष्कळ वेळ रहातात व तेथे ते फारस बंदोबस्ताने रहात नाहींत. या बातमीमुळे त्यास आनंद होऊन गुप्तपणे संगमेश्वरी जाऊन महाराजांस अचानक पकडण्याचा त्यानें बेत केला.

वरप्रमाणे बेत करून तकरीबखानाने जरूरी पुरते सैन्य घेऊन व डोंगरांतील रस्त्यांचे माहीतगार असे वाटाडे बरोबर घेऊन कोल्हापूर सोडले. त्याच्याबरोबर त्याचा हुशार व शूर मुलगा इकलासखान हा होता. तकरीबखानाने आपण महाराजांकडे वकिलीस जात आहों असा बहाणा करून गुप्तचूप रीतीनें एकदम संगमेश्वर गांठले.

मोंगल लोक लबाडी करून गढीपर्यंत येऊन पोंचल्याची बातमी जाण्टुदांनीं घाबऱ्या घाबऱ्या संभाजी महाराजांस

कळविली. महाराज त्यावेळीं दारूच्या धुंदीत असल्याने ते जासुदांवरच रागावले व त्यांस शिव्या देऊन, “ भलत्याच कांहीं तरी खोठ्या बातम्या आणतां ? मोंगरु येथें कोठून येणिले ? पुन्हा असें बोलारु तर तुमचीं नाकेच कापीन ” असें क्षणाले. इतक्यांत तकरीबखानाचे लोक गढीच्या दरवाजाशीं येऊन पोचले ते आलेसे पाहून आंतील लोक दरवाजे लावून घेऊं लागले. तोंच इकलसखान हा थोड्याशा लोकांसह दरवाजांत घुसला व तो बंद करणाऱ्या लोकांस ठार मारून आंत घुसला. ते पाहून संभाजी महाराजांचे बहुतेक लोक पळून गेले. कलुषानें मोंगलांस अडथळा करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु जखमी झाल्यामुळे तो त्याच्या हातीं सांपडला. स्वतः महाराजांनीं वेष पालटला होता व ते पळून जाण्याचा बेतांत होते. परंतु त्यांच्या अंगावरील दागिने तसेच राहिल्यामुळे शत्रूंनीं त्यांस ओळखिले व अशा रीतीनें शेवटीं संभाजी महाराज मोंगलांच्या हातीं लागले.

तकरीबखानानें महाराजांस कलुषामह प्रथम कोरहा-पुरास नेले व औरंगजेबाच्या हुकमाप्रमाणें तेथून त्यानें

तेथून त्याने त्यांस तुळापुर येथे नेले. तुळापुरास पोंचतांच महाराज, कल्लुषा व त्यांचेबरोबर पकडले गेलेले इतर लोक यास, मुसक्या बाधून व उघडे बोडके करून, उच अशा उंटांवर बसवून पुढे तांसे वगैरेसारखी कर्कश वाद्ये वाजवीत त्यांस बादशहाच्या छावणीकडे नेण्यांत आले. औरंगजेबासमोर त्यास उभे करतांच त्याने तूर्त त्यांस कैदेत ठेवावे असा हुकूम केला. नंतर आपल्या सरदारांच्या सल्ल्याप्रमाणे संभाजी महाराजांचा जिवंतच ठेवावे म्हणजे त्यांच्यापुढे त्याचे पुष्कळसे मजबूत किल्ले आपल्या सहज हातीं लागतील असा औरंगजेबाने विचार केला. परंतु, मुलांनों, तुम्हांस माहीत असेलच कीं, औरंगजेबाच्या डोक्यांत धर्मवेड फार होती. हिंदु लोकांस वाटवून जुलमाने मुसलमान केल्यास धर्मप्रसार केल्याच आपणांस पुण्य लागेल अशी त्याची समजूत होती. या त्याच्या समजूतीप्रमाणे संभाजी महाराजांस वाटविण्याचा त्याने विचार केला.

इकडे महाराजांची स्थिति फार चमत्कारिक झाली होती. त्यांस शत्रूंनी केलेला अपमान सडन न होऊन अशा स्थितीत रद्दाण्यापेक्षां मरण येईल तर बरे असे त्यांस वाटत

होतें. त्यांस औरंगजेबाच्या छावणीकडे नेत असतां ते शिपायांस उघड उघड शिव्या देत होते. कारण त्यामुळें तरी एखाद्या शिपायानें चिडून आपणास ठार मारावें असा त्यांचा हेतू होता.

महाराजांच्या मनाची अशी स्थिति झाली असतां “ तुम्ही मुसलमान झाल्यास आम्ही तुम्हास जीवदान देऊं ” असा औरंगजेबानें त्यांस निरोप पाठविला. महाराज अगोदरच जीवास कंटाळले होते, त्यांतच त्यांस असा निरोप पोंचतांच त्यांनीं पैगंबरास शिव्या, दिल्या व “ तुमची मुलगी तुम्ही आम्हांस दिल्यास आम्ही मुसलमान होतो ” असा जबाब पाठविला.

महाराजांचें अशा प्रकारचें उद्धटपणाचें उत्तर ऐकून औरंगजेबाच्या अंगाचा तिळपांढ झाला. त्यानें लगेच लाखंडाची सळी तापवून महाराजांच्या डोळ्यांत खुपसण्यास व नंतर त्यांची जीभ कापून त्यांचा शिरच्छेद करण्याचा हुकूम केला. त्यावरून हजारों लोकांच्या देखत अशा तऱ्हेनें महाराजांचा वध करण्यांत आला. इ. स. १६८९. त्याच वेळेस औरंगजेबानें कलुषाचाही वध करविला.

संभाजी महाराजांचा वध झाल्याचें समजून औरंगजेबाच्या बहिणीस फार वाईट वाटलें व “ त्यांचा प्राण माझे नांवें करून गेला. याउपर आपण दुसरा अतार करणार नाही ” असा तिनें निश्चय केला. नंतर तिनें “ महाराजांच्या पत्नीस व मुलास अभय देऊन त्यांस माझे स्वाधीन करावें ’ असा औरंगजेबाकडे हट्ट घेतला व त्यानेंही तिचा तो हट्ट पुराविला. असा.

संभाजी महाराजांनी एकंदर नऊ वर्षे राज्य केलें. या नऊ वर्षांत त्यांनी कसकशा लढाया मारल्या व जय मिळविले हें, मुलांनी, तुम्ही आतांपर्यंत वाचलेंच. त्यावरून तुमच्या लक्ष्यांत आलें असेलच की, महाराज मृगजे एक विलक्षण धाडशी पुरुष होते. या धाडसाच्या जोडीस त्यांस जर राज्यकाभार चांगला व्यवस्थेशार चालविण्याचें धोरण असतें तर त्यांची अशी स्थिति झाली नसती. राज्यकारभारास सुरवात करतांनाच त्यांनी बडिलांच्या वेळच्या हुशार माणसांचा नायनाट करून टाकला, ही त्यांची मोठी चूक होय. त्यानंतर ते जे कुलुषाच्या तावडींत सांपडले त्यामुळें त्यांनी आपण होऊनच मराठी राज्यावर संकट ओढून

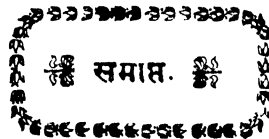
आणल्यासारखे झाले. कलुषाचा त्यांच्या मनावर एवढा पगडा कसा बसला ही आश्चर्य करण्याजोगी गोष्ट आहे. महाराज म्हणजे त्याच्या हातांतील एक बाहुलें झाले होते. तो सांगेल त्याप्रमाणे ते वागत. इतकेही असून त्यांस जर दारूसारखे घाणेरडे व्यसन जडले नसे तर त्यांचा असा अमानुष रीतीने वध होईपर्यंत पाळी आली नसती. शेवटी तरी काय ? केवळ दारूच्या धुंदीत असल्यानेच ते शत्रूंच्या हातांत जिवंत सांपडले.

सर्व व्यसनांत दारूचें व्यसन म्हणजे अत्यंत वाईट होय, कारण दारू पिऊन मनुष्य बेशुद्ध झाल्यानंतर तो मूळचा कितीही शहाणा असला तरी वेड्यापेक्षा वेडा होतो, व बेशुद्धीमध्ये अनेक तऱ्हेने आपला हंशा करवून घेऊन आपली अब्रू घालवून जन्माचें नुकसान करून घेतो. ही गोष्ट साधारण स्थितीतल्या मनुष्याची झाली. ज्याच्या हाती सत्ता असते अशा मनुष्यास दारूचें व्यसन असल्यास तो आपल्याबरोबर आपल्या भोवतालच्या मनुष्यावरही संकटे आणतो. त्यांतून राजसत्ताच हाती असल्यास मग त्यामुळे

काय अनर्थ ओढवतात हें संभाजी महाराजांच्या चस्त्रावरून सहज लक्ष्यांत येण्याजोगें आहे.

शिवाजी राजांनीं संभाजी महाराजांस उत्तम शिक्षण देण्याचा किती प्रयत्न केला होता हें तुम्ही मागें वाचलेंच आहे. त्या शिक्षणाचा जर महाराजांनीं योग्य उपयोग करून घेतला असता तर संभाजी महाराजांवर व मराठी राज्यावर जो दुर्धर प्रसंग आला तो खचित आला नसता.

शेवटीं, मुलांनीं, तुम्हांस सांगावयाचें कीं, आपले वडील आपणांस लहानपणीं जें शिक्षण देतात तें केवळ आपल्या बऱ्यासाठीं असतें हें लक्षांत ठेवून आपल्या वडिलांचे आज्ञाधारक बना व व्यसनाधीन होऊ नका, म्हणजे तुम्हांस इहलोकीं सुख मिळाल्याशिवाय रहाणार नाहीं. संभाजी महाराजांचें वरील लहानसें चारेत्र तुम्ही लक्ष्यांत आणिल्यास या म्हणण्याचा खरेपणा तुमच्या सहज लक्ष्यांत येईल.

श्रीसयाजी बालज्ञानमाला.

छाप डेली पुस्तकें.

किंमत.

१ गिरनारजुं गौरव (बीजी आवृत्ति) (सचित्र)	०-६-०
३ शरीरनो संचे (बीजी आवृत्ति) (सचित्र)	०-६-०
४ महाराणा प्रताप (बीजी आवृत्ति) (सचित्र)	०-६-०
५ कोषका कथा (बीजी आवृत्ति) (सचित्र)	०-६-०
६ पाटण सिद्धपुरनो प्रवास (बीजी आवृत्ति)	०-६-०
७ पावागढ (बीजी आवृत्ति)	०-६-०
८ औरंगजेब (बीजी आवृत्ति) (सचित्र)	०-६-०
९ मधपुडो (बीजी आवृत्ति) (सचित्र)	०-६-०
१० रणजितसिंह (बीजी आवृत्ति)	०-६-०
११ सुखी घर (बीजी आवृत्ति)	०-६-०
१३ सूर्यकीरण (बीजी आवृत्ति) (सचित्र)	०-६-०
१४ वातावरण (बीजी आवृत्ति)	०-६-०
१५ प्रहण (सचित्र)	०-६-०
१६ बाल नेपोलियन	०-६-०
१७ कोषका कथा (सचित्र) (हिन्दी)	०-८-०
१८ लोदानी वीला	०-६-०

१९ धीहर्ष	(हिन्दी)	०-८-०
२० सिकंदरनी स्वारी		०-६-०
२१ सुरत		०-६-०
२२ एशियानी ओळखण, भाग पहिलो		०-६-०
२३ भूस्तरनी कथा		०-६-०
२४ लॉर्ड विलियम बेन्टिक		०-६-०
२५ नाना फडनविस		०-६-०
२६ चंद्र		०-६-०
२७ वडोदरानो वैभव		०-६-०
२८ महादजी सिंधिया		०-६-०
२९ घरघोषी		०-६-०
३० चांचड		०-६-०
३१ पाचनक्रिया अने दूध		०-६-०
३२ एशियानी ओळखण, भाग बीजो		०-६-०
३३ गर्भनी कथा		०-६-०
३४ बाल बाबर		०-६-०
३५ नाडीतंत्र		०-६-०
३६ बौद्ध गुफाभो		०-६-०
३७ महाबळेश्वर		०-६-०
३८ हिंदुस्थाननुं वहाणवट्टं		०-६-०
३९ जाति अने ज्ञाति, भाग पहिलो		०-६-०

(३)

४०	जाति अने ज्ञानि, भाग बी जो	०-६-८
४१	विदि म्म युवर्टे र्नेडस्टन	०-६-
४२	शूरवीर शिबाजी (मचित्र)	०-६-
४३	आरोग्यता (चिन्हा)	०-८-८
४४	दरियाकांठो (सचित्र)	०-६-८
४५	बरफ अने पाणी	०-६-०
४६	अर्थशास्त्रनी ओळखाण	०-६-०
४७	छत्रपति सभाजां	०-६-०
